

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 1987

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ. — **Δύο ιστορικοί κατακλυσμοί στην Ρόδο (316 π.Χ., 1476 μ.Χ.),**
υπό τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη*

Δὲν μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἔχω ἐρευνήσει συστηματικὰ τὶς ἀπόψεις τῶν ἀρχαιολόγων γιὰ τοὺς κατακλυσμούς, ἂν δηλ. αὐτοὶ θεωροῦν καὶ τοὺς κατακλυσμούς, ὅπως θεωροῦν τὶς ἐκρήξεις τῶν ἡφαιστείων, τοὺς σεισμούς καὶ τὰ παλιρροιακὰ κύματα, ὡς ὑπεύθυνους γιὰ ἀλλοιώσεις τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων. Πολὺ συχνὰ ἀναφέρονται κατολισθήσεις ἢ προσχώσεις, δὲν ἔχω σημειώσει ὅμως ἕως τώρα κάποια ἀναφορὰ σὲ ἀλλοίωση ἐκτεταμένων περιοχῶν — μὲ καταστροφή καὶ οἰκισμῶν — ἀπὸ κατακλυσμούς, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς δύο ποὺ εἶναι ἱστορικὰ μαρτυρημένο ὅτι συνέβησαν στὴν Ρόδο, ὁ πρῶτος τὸ 316 π.Χ. καὶ ὁ δεύτερος τὸ 1476 μ.Χ., μὲ τοὺς ὁποίους θὰ ἀσχοληθοῦμε.

Γιὰ τὸν πρῶτο ἔχουμε μιὰν ἀρκετὰ ἐκτεταμένη περιγραφή τοῦ Διοδώρου (19,45), ἀπὸ τὴν ὁποία δίνουμε τὰ σημαντικότερα σημεῖα: «Κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τούτους συνέβη γενέσθαι περὶ τὴν τῶν Ροδίων πόλιν τὸν τρίτον κατακλυσμὸν¹, ὃς

A. G. TSOPANAKIS, **Two Historical Deluges in Rhodes (316 B.C., 1476 A.D.).**

1. Μετάφραση, «Κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἔτυχε νὰ γίνῃ στὴν περιοχὴ τῆς Ρόδου ὁ τρίτος κατακλυσμὸς, ποὺ χάλασε πολλοὺς κατοίκους. Ἀπὸ αὐτούς, ὁ μὲν πρῶτος πολὺ λίγο πείραξε τοὺς ἀνθρώπους, ἐπειδὴ ἡ πόλις ἦταν νεόχτιστη καὶ εἶχε γι' αὐτὸ μεγάλην εὐρυχωρίαν, ὁ δεύτερος πάλι ἦταν μεγαλύτερος καὶ χάλασε περισσότερα κορμιά. Ὁ τελευταῖος ὅμως ξέσπασε μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς

πολλούς τῶν ἐνοικούντων διέφθειρεν, ὧν ὁ μὲν πρῶτος ὀλίγα τοῖς ἀνθρώποις ἡνώχλησεν, ὡς ἂν τῆς πόλεως οὕσης νεοκτίστου καὶ διὰ τοῦτο πολλὴν εὐρυχωρίαν ἐχούσης, ὁ δὲ δεύτερος μείζων ἐγένετο καὶ πλείω σώματα διέφθειρεν, ὁ δὲ τελευταῖος ἐπέπεσεν ἄρκος ἀρχομένου, καταρραγέντων ἐξαίφνης μεγάλων ὄμβρων καὶ χαλάζης ἀπίστου τὸ μέγεθος· μνααῖαι² γὰρ ἔπιπτον, ἔστι δ' ὅτε καὶ μείζους, ὥστε πολλὰς μὲν τῶν οἰκιῶν συμπίπτειν διὰ τὸ βάρος, οὐκ ὀλίγους δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων ἀπόλλυσθαι. θεατροειδοῦς δ' οὕσης τῆς Ρόδου καὶ τὰς ἐγκλίσεις τῶν ὑδάτων κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἓνα τόπον ποιουμένης, εὐθὺς τὰ ταπεινὰ τηρῆς πόλεως ἐπληροῦτο, τῶν μὲν ὀχετῶν διὰ τὸ δοκεῖν παρεληλυθέναι τὸν χειμῶνα κατημελημένων τῶν δ' ἐν τοῖς τεῖχεσιν ὀβελίσκων³ συμπραχθέντων, τοῦ δ' ὕδατος παραδόξως ἀθροιζομένου ὁ μὲν περὶ τὸ δεῖγμα⁴ καὶ τὸ Διονύσιον τόπος ἐπεπλήρωτο...», καὶ οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν τὴν σωτηρίαν τους, ἄλλοι στὰ πλοῖα, ἄλλοι στὰ ψηλότερα σημεία τοῦ θεάτρου καὶ τῆς πόλης. "Ὅσοι ὅμως δὲν εἶχαν πιά τόσον χρόνο μπροστά τους ἀνέβαιναν στοὺς ψηλοὺς βωμούς, στὰ βάθρα τῶν ἀγαλμάτων, καὶ ἄλλοι ἄρχισαν νὰ πνίγωνται. Πνίγηκαν πάνω ἀπὸ πεντακόσιοι, καὶ θὰ πνίγονταν περισσότεροι, ἂν δὲν ἔσπαζε τὸ τεῖχος σὲ μεγάλην ἔκταση ἀπὸ τὴν πίεση τῶν νερῶν, ἔτσι ὥστε αὐτὰ νὰ ξεχυθοῦν στὸ λιμάνι, καὶ ἂν δὲν ἄντεχαν τὰ σπίτια ποὺ ἦταν πέτρινα καὶ ὄχι πλίνθινα, ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἀνέβηκαν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ἂν δὲν γινόταν τὸ κακὸ μέσα στὴν

ἀνοιξης, καθὼς ξέσπασαν ξαφνικὰ μεγάλες βροχές καὶ χαλάζι ἀπίστευτα μεγάλο. Γιατὶ ἔπεφταν μὲ μέγεθος μιᾶς μνᾶς καὶ κάποτε καὶ μεγαλύτερο, ἔτσι ὥστε πολλὰ σπίτια νὰ σωριάζωνται ἀπὸ τὸ βάρος, καὶ ὄχι λίγοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους νὰ σκοτώνωνται. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Ρόδος εἶχε σχῆμα θεάτρου καὶ οἱ συρροὲς τῶν νερῶν στὸ μεγαλύτερό τους μέρος κατευθύνονταν σ' ἓνα σημεῖο, ἀμέσως πλημμύριζαν τὰ χαμηλότερα μέρη τῆς πόλης, γιατί εἶχαν ἀμελήσει νὰ καθαρίσουν τοὺς ὀχετοὺς, ἐπειδὴ νόμιζαν ὅτι ὁ χειμῶνας εἶχε περάσει καὶ ἐπειδὴ στούπωσαν οἱ ὀχετοὶ τῶν τειχῶν, ἐνῶ τὸ νερὸ συγκεντρωνόταν μὲ ἀπίστευτον τρόπο, γέμισε ἡ περιοχὴ γύρω στὴν λαϊκὴ ἀγορὰ καὶ τὸν ναὸ τοῦ Διονύσου...».

2. *μνααῖος* -αία -αῖον, ἐπίθ. ἀπὸ τὸ οὖσ. *μνᾶ* αὐτὸς ποὺ ἔχει βάρος καὶ μέγεθος μιᾶς μνᾶς, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὸ ἓνα ἐξηκοστὸ (1/60) τοῦ ταλάντου καὶ ἰσοδυναμοῦσε πρὸς 100 ἀττικὲς δραχμές· τὸ βάρος τῆς ἀντιστοιχοῦσε περίπου πρὸς 416 γραμμάρια.

3. *ὀβελίσκος*, ὁ (ὑποκορ. τοῦ *ὀβελός*, ὁ= σούβλα, μικρὴ νομισματικὴ μονάδα), σήμαινε καὶ τὶς μικρὲς σοῦβλες, ἐδῶ ὅμως τοὺς ἀποχετευτικούς ἀγωγοὺς ποὺ γίνονταν στὴν βάση τῶν τειχῶν, γιὰ νὰ φύγουν τὰ νερά.

4. *δεῖγμα*, τό, στὸν Πειραιά, τὴν Ρόδο καὶ ἄλλοι ἐσήμαινε τὸ παζάρι, τὸν ὀρισμένο τόπο γιὰ ἔκθεση προϊόντων. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ γραφῇ μὲ Δ.

ἡμέρα. Ἐπесαν ὅμως πολλὰ σπίτια, καὶ πιὸ πολλὰ ἔπαθαν ζημιές, κ.λπ.⁵

Νομίζω ὅτι μπορούμε νὰ προεσέξουμε τὴν βεβαίωση τοῦ Διοδώρου ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ τρίτος κατακλυσμὸς καὶ πολὺ πιὸ καταστρεπτικὸς ἀπὸ τὸν δεύτερο. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ καταστροφή δὲν περιορίσθηκε μόνο στὴν πόλη τῆς Ρόδου, καὶ ὅτι στὴν ὑπαιθρο οἱ ζημιές καὶ στοὺς οἰκισμοὺς μὲ τὶς ὄχι τόσο πλούσιες κατασκευές, καὶ στὰ χωράφια ἀπὸ τὶς πλημμύρες χειμάρρων, κατολισθήσεις κατοικημένων καὶ ἀκατοίκητων περιοχῶν κ.λπ., μπορεῖ νὰ ἦταν μεγαλύτερες. Ἡ διαπίστωση τῶν ἐνδεχόμενων καταστροφῶν εἶναι ἀναμφισβήτητα δύσκολη ὕστερα ἀπὸ 24 αἰῶνες, δὲν εἶναι ὅμως ἀδύνατη, ἂν οἱ ἀρχαιολόγοι τὸ ἔχουν ὑπόψη τους.

Ἐνα πρόχειρο παράδειγμα γιὰ τὴν πόλη τῆς Ρόδου ὑπάρχει στὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντινοπούλου, Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων καὶ ἐπὶ πολλὰ χρόνια Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται: *Ἀρχαία Ρόδος*⁶. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸν κατακλυσμὸ αὐτὸν καὶ διαπιστώνει ὅτι «ὕστερα ἀπὸ τὸ συμβᾶν αὐτὸ οἱ Ρόδιοι κατασκεύασαν πολλοὺς μικροὺς καὶ μεγάλους ἀποχετευτικὸς ἀγωγούς. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς, περισσότερο ἀπὸ 2 μέτρα πλάτους, μὲ χτιστὰ τοιχώματα καὶ ξέσκεπος ἀπὸ πάνω, ἀποκαλύφθηκε ...στὴν περιοχὴ τοῦ ὄρμου τῆς Ἀκαντιᾶς»⁷.

Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι ἀσφαλῶς σημαντική, καθὼς εἶναι καὶ τὸ εὔρημα, ἀφορᾷ ὅμως τὴν πόλη τῆς Ρόδου. Εἶναι πάντως ὅπωςδῆποτε χρήσιμο νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι μέσα σὲ 10 χρόνια οἱ Ρόδιοι ἀποκατέστησαν τὶς ζημιές καὶ τὴν δύναμή τους, ἀφοῦ στὸ 305-304 μπόρεσαν νὰ ἀντισταθοῦν μὲ ἐπιτυχία στὴν πολέμνη (ἕναν χρόνο), ἐπίμονη καὶ ἀσφυκτική πολιορκία τοῦ ἀήττητου ἕως τότε Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ, μὲ τὰ πιὸ σύγχρονα πολιορκητικὰ μέσα⁸, ὕστερα ἀπὸ τὴν

5. Ὁ Διόδωρος γράφει στὰ χρόνια τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Αὐγούστου (β' μισὸ τοῦ 1. αἰ. π.Χ.). Ὁ Jacoby θεωρεῖ πηγὴν τοῦ Διοδώρου τὸν Ζήνωνα τὸν Ρόδιο, ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸν 2. π.Χ. αἰ. καὶ ἔγραψε ἱστορία τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχὴ του. Σημειώνουμε πάντως τὴν ζωντανὴ περιγραφὴ τοῦ Διοδώρου.

6. Ἀθήνα 1986, ἔκδοση Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς.

7. 204. Ὑπάρχει καὶ φωτογραφία μὲ γεφύρι ἀπὸ πάνω. Μόνο ποὺ ὁ κ. Κ. χαρακτηρίζει τὸν κατακλυσμὸ αὐτὸν (ποὺ ἔγινε τὴν ἡμέρα) «μια ἀπότομη νυκτερινὴ βροχή».

8. Ἑπτάροφη «ἐλέπολις» γιὰ πρώτη φορὰ, καταπέλτες κ.λπ., μὲ τὰ ὁποῖα συγκλόνιζε τὰ τεῖχη. Διόδ. 20, 91, Πλουτ., Δημήτρ. 21 κέ. (περιγραφὴ τῆς ἐλέπολης). Βλ. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*³, 368.

ὅποια ἡ Ρόδος ἐμφανίζεται πιά σὰν μεγάλη θαλασσινή, οἰκονομική καὶ πολιτική δύναμη.

Τὰ στοιχεῖα ἐπάνω στὰ ὅποια μποροῦμε νὰ στηριχθοῦμε, γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰν ἀποκατάσταση τῆς πρὶν ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ μορφῆς τῆς νήσου Ρόδου ἀναγκαστικὰ θὰ στηρίζονται μόνο σὲ ὑποθέσεις καὶ σὲ ἐνδείξεις. Ὑποθέσεις θὰ θεωρηθοῦν οἱ συσχετίσεις τῶν διαφόρων δήμων ἢ δημοτῶν τῆς Ρόδου, οἱ ὅποιοι ὀνομάζονται Ἀστυπαλαιεῖς, Νεοπολίται, Παλαιοπολίται κ.λπ., ἐνδείξεις ὅμως μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὶς προσχώσεις στὴν περιοχὴ τῆς Ἰαλυσοῦ, οἱ ὁποῖες δὲν μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ ἐντοπίσουμε ἀκόμα τὴν Κάτω πόλη, ἐνῶ οἱ ἀνασκαφὲς σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ νεκροταφείου ἔφταναν σὲ βάθος μέχρι καὶ 4 μέτρων⁹, καὶ βέβαια καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Καμείρου, ἡ ὅποια παρουσιάζει ἐπίσης σημαντικὴν ἀναστάτωση.

Στὴν συνέχεια θὰ φανῇ ὅτι οἱ παρατηρήσεις μου στηρίζονται στὴν καλὴ γνώση τῆς περιοχῆς Καμείρου, στὴν ἐπισήμανση ἀρχαιολογικῶν σημείων ποὺ τὰ περισσότερα βρίσκονται σὲ ὑψόμετρο ἀπὸ 250 μ. καὶ ἐπάνω, στοὺς πρόποδες τοῦ Προφήτη Ἡλία, καὶ στὴν σύνδεση τῶν δύο μεγάλων ἐπιγραφῶν τῆς Καμείρου, ποὺ ἀναγράφουν τὶς «κτοῖνες» τῆς πόλης, μὲ τὸν κατακλυσμό.

Γιὰ τοὺς δήμους τῆς Ρόδου, πραγματεύθηκε ὁ Hiller von Gaertingen, ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ρόδου (*IG XII, I*), στὴν *RE* (Suppl. V. *Rhodos* σ. 731-840)¹⁰, λαμβάνοντας ὑπόψη τοῦ τὴν ἔως τότε σχετικῆ ἔρευνα. Ἀμέσως μετὰ τὸν β' παγκόσμιον πόλεμον ὅμως ὁ νέος τότε ἱστορικὸς G. Pugliese-Carratelli, ἀσχολήθηκε εἰδικὰ μὲ τοὺς δήμους καὶ τὶς φυλὲς τῆς Ρόδου¹¹. Ὁ Carratelli διαφωνεῖ μὲ τὸν Hiller v. Gaertingen στὴν ἀπόδοση τοῦ δήμου τῶν Παλαιοπολιτῶν στὴν Ἰαλυσο καὶ νομίζει (σ.

9. *Clara Rhodos* 8, 1936, 64, οἱ τάφοι στὸ Μάρμαρο τῆς περιοχῆς Ἰαλυσοῦ βρίσκονταν στὰ 2.30-3.50 μ., «solo raramente si giunge fino a 4 m. di profondità» στὴν γειτονιὰ τοῦ χειμάρρου, ὅπου ὁ ὄγκος τῆς πρόσχωσης ἀπὸ τὴν πλημμύρα εἶναι σημαντικός. Ὁ Maiuri στὸ *Annuario della Scuola Archeologica de Atene* VI-VII, σ. 326, γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἰαλυσοῦ μιλά γιὰ «βαθεῖα διάλυση ποὺ ὑπέστη (ἡ περιοχὴ) ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση τῶν δασῶν καὶ ἀπὸ τὰ νερά, ποὺ κατεβαίνει σὲ ἕνα ἀπλόχωρο ἴσιωμα στὴν κορυφὴ καὶ κατεβαίνει μὲ ἀναβαθμοὺς πρὸς Α. πρὸς τὴν λαγκαδιὰ τῆς Δάφνης —, ὅπου πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἕνας ἀπὸ τοὺς πυρῆνες τοῦ οἰκισμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ».

10. Γιὰ τοὺς δήμους, Hiller von Gaertingen, *RE Suppl.*, V σ. 746 κέ.

11. G. Pugliese-Carratelli, < Sui dami e le Phylai di Rodi >, *Studi Classici e Orientali* 2, 1953, 69-78. Στὴν Ἰαλυσο ἀποδίδει (σ. 69) τοὺς: Ἀστυπαλαιεῖς, Βρυγινδαρίους, Δαματριεῖς (?), Ἰστανίους, Νεοπολίτας, Παλαιοπολίτας, Πολίτας (demo cittadino), Ποντωρεῖς, Σιβυθίους, Ὑπερεγχεῖς.

71) ότι αὐτὸς ἀνῆκε στὴν Κάμειρο, ἐνῶ οἱ *Πολῖται καὶ Νεοπολῖται* ἀνῆκαν πράγματι στὴν Ἰαλυσό. Μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Pugliese-Carratelli συντάσσεται καὶ ὁ Ἰ. Χ. Παπαχριστοδούλου, ἔφορος ἀρχαιοτήτων, Δωδεκανήσου, στὴν διδακτορική του διατριβὴ γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἰαλυσοῦ, τὴν ὁποία διατριβὴ ἐπεκτείνει τώρα καὶ γιὰ ὅλην τὴν Ρόδο¹².

Ἡ ὀνομασία αὐτῶν τῶν δήμων μὲ τὰ ἐπίθετα *νέος* ἢ *παλαιός* ἀσφαλῶς ὑπαινίσσεται ἀνώμαλες καταστάσεις ἐγκατάλειψης ἢ ἀνίδρυσης παλαιῶν ἢ νέων οἰκισμῶν, δὲν εἶναι ὅμως ἀποφασιστική γιὰ τὴν δική μας ἔρευνα, ἐφόσον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συσχετίσουμε τὴν ἐπιγραφικὴ τους παρουσία μὲ τὸν κατακλυσμὸ τοῦ 316 π.Χ. Μιὰ ἐπιγραφὴ π.χ. μὲ *Νεοπολίτας* ἢ *Παλαιοπολίτας* πρὶν ἀπὸ τὸ 316 εἶναι ἄσχετη μὲ τὸν κατακλυσμό, ἐνῶ μιὰ μεταγενέστερη ἀπὸ αὐτὸν δὲν μᾶς ἐξουσιοδοτεῖ νὰ βγάλουμε σίγουρο συμπέρασμα· γιὰτὶ ἀπὸ τὴν μιὰ δὲν μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μνημόνευση αὐτῶν τῶν δημοτῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἂν ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι καὶ 15 ἢ 20 χρόνια νεότερη ἀπὸ αὐτόν, δὲν θὰ ὑπάρχῃ βεβαιότητα ὅτι ὀφείλεται σ' αὐτόν.

Οἱ τοπογραφικὲς ἐπισημάνσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν περιοχὴ Καμείρου ἀπὸ τὶς βόρειες ὑπώρειες τοῦ Προφήτη Ἡλία ὡς τὶς ὑπώρειες τοῦ Ἀταβύρου καὶ τὴν θάλασσα ὀφείλονται στὴν παρουσία πολλῶν καὶ ἀπόκρημνων χαραδρῶν καὶ χαμηλῶν κοιλάδων, χωρὶς ἀξιόλογα ἔχνη ἀρχαίων οἰκισμῶν ἢ νεκροταφείων. Μόνο στὶς ὑψηλὲς ὑπώρειες ποὺ ἀναφέραμε ὑπάρχουν ὀρισμένα σημεῖα στὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν χωριῶν Σαλάκου καὶ Ἀπολλώνων καὶ τῶν οἰκισμῶν τοῦ Καπιοῦ (τὸ Καπί) καὶ τῶν Νάνων (οἱ Νάνοι), ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνῃ περιορισμένα ἢ ἐκτεταμένα λείψανα ἀρχαίων οἰκισμῶν ἢ νεκροταφείων, τὰ ὁποῖα ἔχουν καταγραφῇ μὲ ἐπιμέλεια ἀπὸ τὸν νέο τότε ἀρχαιολόγο Raffaele Umberto Inglieri¹³. Ἡ γενικὴ παρατή-

12. Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν δήμων τῆς ἀρχαίας Ροδιακῆς πολιτείας: I. Ἰαλυσία. Ἀθήνα 1983 (γιὰ τοὺς Πολίτες, Νεοπολίτας κ.λπ. σ. 77 κέ.).

13. R.-U. Inglieri, *Carta archeologica di Rodi*. R. Istituto Geografico Militare. Firenze 1936, p. 44-47: n. 119 (μέσα στὸ χωριὸ τῆς Σαλάκου) necropoli ellenica con tombe a fosse e aree di cremazione; n. 120 *Ambelakia* (= Ἀμπελάκια, τοπων.) ...b) tratto di muro 6 m.; n. 121 *Jannacca* (= Στοῦ Γιάννακκα, τοπων.); necropoli greca; n. 122 *Pernocefali* (= Περνοκεφάλι, τοπων.), Ruderi di muro di tipo poligonale; n. 123 *Palioclisia*... pietre squadrate... copiosi frammenti di ceramiche greche di età classica; n. 127 *Capi* (= τὸ Καπί, μικρὸς οἰκισμός)... tombe del tardo periodo miceneo; n. 128 *Pijes* (= Πηγές) a) Ruderi di costruzioni elleniche ...b) necropoli ellenica....; n. 130 *Nano* (= οἱ Νάνοι,

ρηση είναι ότι τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἀρχαιότερα καὶ πυκνότερα στὰ ὑψηλότερα σημεία τοῦ χώρου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ (ὕψόμετρο ἀπὸ 200-400 μ.), ὅπως στοῦ Γιάννακκα, στὰ Σεντούκια καὶ τὸ Περνοκεφάλι τῆς Σαλάκου, στὶς Σαλακόμαντρες, στὸ Καπί, στὶς Πηγές· στὴν Λέλο τῶν Ἀπολλώνων καὶ στὰ Κύταλα τῆς Ἑμπωνας, καὶ σὲ ἀντιδιαστολή, ἀραιότερα καὶ μεταγενέστερα, στὰ χαμηλότερα σημεία¹⁴.

Προσωπικὰ νομίζω ὅτι καὶ ἡ Κάμειρος ἢ Ἰδία, μὲ τὴν σημερινή τῆς διαμόρφωση, μὲ τὶς μικρὲς ἢ μεγαλύτερες χαράδρες ἢ κοιλάδες ποὺ τὴν ὀρίζουν ἀπὸ παντοῦ (ἀνατολικά: Κακὴ Ράχη, Λαγκόνι, νότια: φυσικὴ τάφρος ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, μακρύτερα ἢ κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Ἀργυροῦ, δυτικὰ ἢ μεγάλη κοιλάδα τοῦ Λαγκονιῶν καὶ τῆς Φικελλούρας)¹⁵, καὶ μὲ τὴν ταραγμένη κατάβαση τῶν χωμάτων ὄγκων ἀπότομα ὡς τὴν θάλασσα (μόνο πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ σχηματίζεται ἓνα ἐπίπεδο ποὺ κατεβαίνει ὡς τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ), θὰ μπορούσε νὰ περικλείη μιὰν πόλη 6-10.000 κατοίκων, ἂν ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου ἦταν ὁμαλή. Ὅμως ἡ ἀνασκαμμένη σήμερα πόλη εἶναι πολὺ πιὸ περιορισμένη, ἐνῶ οἱ ἀνωμαλίες γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη δύσκολα θὰ ἐπέτρεπαν τὴν συγκατοίκηση 2.000 ἀνθρώπων γύρω ἀπὸ τὰ δημόσια κτίρια. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ μέσα στὴν θάλασσα διακρίνει κανεῖς πελεκημένες πέτρες, στὴν σειρὰ ἢ μεμονωμένες, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἀνῆκαν σὲ λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις ἢ γειτονικὰ κτίσματα ποὺ προσχώθηκαν ἢ βούλιαξαν¹⁶.

μικρὸς οἰκισμός)· n. 131 *Linarià* (= ἡ Λιναριά, τοπων.)...· n. 132 *Chitala* (τὰ Κύταλα, τοπων.) Ruderer di mura di recinzione..., notevole abitato sotto il pendio, ecc.

14. R.-U. Inglieri, ἐ.ἀ.· n. 116 *Mirtona* (= ὁ Μυρτώνας, τοπων. χαμηλὰ στὴν κοιλάδα, καὶ ἐπάνω σὲ λόφους) Gruppo di 5 tombe a cassa; n. 118 *Marmara* (τὰ Μάρμαρα, τοπων., περιοχὴ Σαλάκου) Indizi di una necropoli di età ellenistica; n. 126 *San Paolo* (στὸν Ἄγν Παῦλο, τοπων. μὲ ἐρείπια μιᾶς μικρῆς ἐκκλησίᾳς) Tracce di muri antichi; qui sono state rinvenute anche iscrizioni.

15. 'O L. De Launey, <Note sur la nécropole de Camiros dans l'île de Rhodes>, *Revue Archéologique* 27, 1875, 182-197, ἀναφέρεται κυρίως στὰ εὐρήματα τοῦ Salzmann, πρῶτου ἀνασκαφέα τῆς Κάμειρου, καὶ στὶς λίγες πληροφορίες ποὺ τὰ συνοδεύουν, καὶ λέει (σ. 184) ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες γραμμὲς στὸ σημεῖωμα τοῦ 1891 καὶ ἓνα ἀπόσπασμα ἡμερολογίου τοῦ 1867, les fouilles de Salzmann ne nous ont laissé ni une description précise des sépultures et de leur emplacement, ni une coupe, ni un plan. Στὴν σ. 186 ὁ De L. δίνει τὴν περιγραφὴ τοῦ Salzmann γιὰ τὸν χώρὸ τῶν ἀνασκαφῶν («au Nord une succession de terrasses conduit jusqu'à la mer; au Sud s'élève un mamelon détaché... Puis vient *Kazviri* situé sur un plateau étendu (αὐτὸ ἐπίσης πρὸς Ν.)..., enfin *Fikeloura* se trouve à l'ouest de Kamiros» (μὲ ἓνα σχῆμα τῆς περιοχῆς).

16. Βλ. G. Loeschke, <Mitteilungen aus Rhodos>, *Ath. Mitt.* 6, 1881, 2 «unter dem Wasser sind

Ὁ De Launey (ἔ.ἄ.σ. 183) σημειώνει τὴν ἐντύπωση ποὺ ἔκαμε καὶ στὸν πρῶτο ἀνασκαφέα (τὸν Salzmänn) ἡ ἀνώμαλη ἐδαφικὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου¹⁷, καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς ὅμως σημειώνουν τὶς μεγάλες προσχώσεις ἢ κατολισθήσεις ποὺ κάμνουν ἐντύπωση γιὰ τὸ βάθος ἢ τὴν ἔκτασή τους¹⁸.

Ἀνέφερα προηγουμένως τὴν σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχῃ γιὰ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῶν συνεπειῶν τοῦ κατακλυσμοῦ τοῦ 316 π.Χ. ἡ ἐπιγραφή IG X II, I 695 μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν «κτοινῶν» τῆς Καμείρου. Οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι δύο, βρέθηκαν καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὸν Salzmänn καὶ βρίσκονται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἡ πρώτη (IG XII, I, 694) ἀναφέρεται στὴν ἀπόφαση τῶν Καμειρέων νὰ καταγράψουν ὅλα τὰ κτήματα (κτοίνας)¹⁹, χωρὶς ἀναφορὰ στοὺς λόγους ποὺ ἐπέβαλαν αὐτὴν τὴν ἀναγραφὴ²⁰.

Ἡ δεύτερη ἐπιγραφή (IG XII, I 695), ἀκέφαλη, κολοβή καὶ σπασμένη στὰ δύο,

an der Ostseite des Vorgebirges noch die Reste der antiken Hafenbauten zu erkennen und auch der mittelalterliche Leuchtturm steht auf alten Fundamenten».

17. «Dans une note préliminaire publiée dans la *Revue archéologique* de 1861 (p. 467)».

18. Βλ. Μπιλιότου-Ἀββᾶ Κοτρέ, *Ἡ νῆσος Ρόδος* 1881, σ. 42 «ταῦτα (τὰ ὀχυρώματα τῆς Καμείρου) βεβαίως παρεσύρθησαν ὑπὸ τῶν καταπτώσεων, διότι τὸ γήπεδον εἰς πολλὰ μέρη δὲν διατρεῖ προφανῶς τὴν ἀρχαίαν μορφήν». Gian Giacomo Porro, <Esplorazioni nel territorio di Kamiros (Rodi)>, *Annuario della Scuola Archeol. di Atene* 1, 1914, 368 «in questa località (βόρεια πλευρὰ τῆς Καμείρου, πρὸς τὴν θάλασσαν) però le aque di dilavamento, scendendo dall' acropoli, hanno asportato la necropoli geometrica lasciando soltanto alcuni avanzi di tomba».

19. Τὸ Λεξικὸν LSJ⁹ συσχετίζει τὴν λ. κτοῖνα, ἡ, μὲ τὸ κτίζω (ἔτσι καὶ τὸ *Etymologisches Wörterbuch* τοῦ H. Frisk καὶ τὸ Dict. Etym. τοῦ P. Chantraine) καὶ τὴν ἐξηγεῖ: «name of a local division, like Ἀττ. δῆμος». Ὁ Ἡσύχιος δίνει τὴν σημασία (λ. κτοῖναι ἢ κτοῖναι): «χωρήσεις προγονικῶν ἱερείων, ἢ δῆμος μεμερισμένος», ποὺ δὲν ξέρουμε τί ἀκριβῶς σημαίνουν (ιδίως τὸ πρῶτο ἐρμηνευμα). Ἡ M. Guarducci, <Note di antichità Rodie>, *Historia*, 9, 1935, 425 «carattere territoriale», 426 «una divisione territoriale anteriore al sinecismo» (τοῦ 408 δηλ.), 427 «un ente animato di vita religiosa». Νομίζω ὅτι ὑπάρχουν δυσκολίες γιὰ τὴν σύναψη τῆς κτοίνας μὲ τὸ κτίζω. Προτιμῶ τὴν προσέγγιση πρὸς τὸ κτέαρ-κτέανα, κτά-ομαι.

20. «Ἐδοξε Καμειρεῦσι τὰς κτοίνας τὰς Καμειρέων τὰς ἐν τᾷ νάσῳ καὶ ἐν τᾷ ἀπειρῷ ἀναγράψαι πάσας... χωρὶς Χάλκης»:μποροῦν ὅμως καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Χάλκης (*Χαλκῆται*) νὰ τὶς καταγράψουν «αἱ κα χρήζωντι» = ἂν ὑπάρχῃ ἀνάγκη. Ἄν ἡ ἐπιγραφή ἔχει σχέση μὲ τὸν κατακλυσμὸ, ἡ ἐξάρεση τῆς Χάλκης ἀπὸ τὴν καταγραφή μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνῃ περιορισμένην ζημιὰ ἢ περιορισμένην ιδιοκτησία (ἡ Χάλκη εἶναι πολὺ ὀρεινή).

εἶναι γραμμένη σὲ τρεῖς στήλες, οἱ ὁποῖες περιέχουν ὀνόματα φυλῆς, *πάτρας*²¹ καὶ τὰ μεμονωμένα ὀνόματα ποὺ ἀνήκουν σὲ κάθε *πάτραν*. Ἀπὸ τὶς φυλὲς ἐμφανίζεται μόνο ἡ Ἀλθαιμενίδα (δυὸ φορές), ἀπὸ τὶς *πάτρες* ἐμφανίζονται οἱ: ...λέων *πάτραι* (δυὸ φορές), Ἀμφινέων *πάτραι* (δυὸ φορές), *Χυτρίων πάτραι* (δυὸ φορές), *Ληχείων πάτραι*, *Πυλλωνείων πάτραι* καὶ *Βουκολείων πάτραι*. Κάτω ἀπὸ τὶς *πάτρες* εἶναι χαραγμένα τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα αὐτῶν ποὺ ἀνήκουν στὴν κάθε μιὰ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μᾶς λείπουν τὰ πάνω καὶ τὰ κάτω, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἔχουμε πλήρη μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ κάθε *πάτρα* δὲν περιλαμβάνει τὸν ἴδιο ἀριθμὸ οἰκογενειῶν, περιλαμβάνει ὅμως καὶ ἀρκετὲς οἰκογένειες μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα· π.χ. (695₁₉₋₂₇) Ἀλθαιμενίδος (δηλ. φυλῆς) / Ἀμφινέων *πάτραι* / Ἰπποτάδαι, / Γραιάδαι, / Θωϊάδαι, / Θωϊάδαι, / Θωϊάδαι, / Θαρσίλειοι· αὐτ. 28-32 *Χυτρίων πάτραι*, / *Κρητινάδαι*, / *Βουκολίδα[ι]*, / *Βουκολίδ[αι]*, / *Βο[υκολίδα]*, κ.λπ.

Συνολικὰ ὑπάρχουν 50 οἰκογενειακὰ ὀνόματα ποὺ λήγουν σὲ -άδαι, -ίδαι, -ειοι, -εῖς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ ἐπαναλαμβάνονται καὶ μερικὰ δὲν εἶναι εὐδιάκριτα. Τὸ σημαντικότερο ἱστορικὸ γεγονὸς, ποὺ δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν κατακλυσμὸ, ἀλλὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπιβίωση καὶ μνήμη, εἶναι ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ αὐτὰ ὀνόματα ἐπιζοῦν ἀκόμα καὶ σήμερα ὡς τοπωνύμια κυρίως στὴν περιοχὴ τῆς Καμείρου, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Χ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου, στὴν ἐργασία του γιὰ τὸ *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1951, 75-79, ταυτίζει τὴν *πάτρα* τῶν *Ναινιείων* (695, 47) μὲ τὸν σημερινὸ οἰκισμὸ τῶν *Νάνων* (οἱ *Νάνοι*), τὴν *πάτρα* τῶν *Δωριαδῶν* (695, 84) μὲ τὸ σημερινὸ τοπωνύμιο ἢ *Δωριανή* τοῦ χωριοῦ Σιάννα, τὴν *πάτρα* τῶν *Λυκωνείων* (695₇₂) μὲ τὸ τοπωνύμιο *στοὺς Λύκωνες* τοῦ χωριοῦ Κρητινία, τὴν *πάτρα* τῶν *Μελανδρείων* (695, 77) μὲ τὸ τοπωνύμιο *τὰ Μελάντρου* τοῦ χωριοῦ Σιάννα (,τά).

Νομίζω ὅτι μποροῦμε ἀκόμα νὰ ἐνισχύσουμε αὐτὴν τὴν ἱστορικὴ ἐπιβίωση μὲ δυὸ ἀκόμα *πάτρες* καὶ δυὸ σημερινὰ τοπωνύμια. Ἡ πρώτη *πάτρα* εἶναι οἱ Ἰπποτάδαι (695₂₁), οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στὶς *πάτρες* τῶν Ἀμφινέων (695₂₀) τῆς Ἀλθαιμενί-

21. Οἱ φυλὲς στὴν Ρόδο ὀνομάζονταν *Λινδία*, *Καμινάς*, *Ἰαλυσία*, οἱ ὁποῖες ὅμως παίζουν κάποιον ρόλο στοὺς ἀγῶνες. Μιὰ Ἀργεῖα φυλὴ ἐμφανίζεται στὴν Λίνδο (Hiller von Gaertringen, *RE* Suppl. V 766)· καὶ ἡ Ἀλθαιμενίς ὅμως αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς πρέπει νὰ ὑπολογισθῇ. Βλ. καὶ Χ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου*, Ἀθήνα 1972, 177, καὶ Ἰ. Χ. Παπαχριστοδούλου, ἐ.ἀ. 49-50, σημ. 195-196, σ. 61 κέ, σημ. 271 (γιὰ ἓνα γενικότερο πρόγραμμα ἀνακατατάξεως).

δος φυλῆς (695₁₉), ἔχουν δικόν τους οἰκισμό, τὴν Ἰππότειαν²², ποὺ μνημονεύεται σὲ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή, καὶ πρέπει νὰ εἶχαν ἐπώνυμον ἕναν Ἰππότην²³. Τὸ σημερινὸ τοπωνύμιον λέγεται στοὺς Σποτάδες (= -δες) καὶ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς Κατταβιάς, στὸ πιὸ νότιο ἄκρο τῆς Ρόδου, ἡ ὁποία πιθανῶς ἀνῆκε στὴν περιοχὴ τῆς Λίνδου. Ἡ φωνητικὴ ἐξέλιξη εἶναι πολὺ φυσικὴ: οἱ Ἰπποτάδαι > οἱ Πποτάδες > τοὺς Ποτάδες > στοὺς Σποτάδες²⁴.

Ὑπάρχει ἀκόμα ἡ πάτρα τῶν Ἀνδρωνείων (695₆₈), οἱ ὁποῖοι μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὰ σημερινὰ τοπωνύμια ὁ Ἀντρωνάς ἀπὸ τὴν Μονόλιθο καὶ ὁ Ἀντρουνάς ἀπὸ τὴν Κατταβιά.

Κάπως προβληματικὴ εἶναι ἡ μνημόνευση τῶν πατρῶν τῶν Πυλλωνείων στὴν ἐπιγραφή αὐτὴν (695₇₅), στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονται οἱ Μαιωνίδαι, οἱ Μελάνδρειοι — ποὺ τοὺς μνημονεύσαμε — Εὐωνακτίδαιοι, οἱ Τιμοφίλειοι, οἱ Ἀγαθοβουλίδαι, καὶ οἱ Νικώνειοι. Τὸ πρόβλημα δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς χωριοῦ ποὺ ὀνομάζεται ἡ Πυλῶνα καὶ βρίσκεται κοντὰ στὴν Λίνδο, χωριοῦ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν μόνη φυσικὴ δίοδο ἀπὸ τὴν Κάλαθο πρὸς τὴν Λάρδο. Ὁ Χ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου (Τοπων. τῆς Ρόδου 58) μνημονεύει καὶ τὸ ὄνομα ἑνὸς στενοῦ, ὁ Πυλώνας (Πάνω καὶ Κάτω Π.) ἀπὸ τὶς Καλυθιές, τὸ σχετίζει μὲ τὸ πύλη καὶ μὲ τὸ χωριὸ Πυλῶνα, «σὲ μιὰ κοιλάδα ποὺ χρησιμεύει σὰν πέρασμα ἀπὸ τὰ ΒΑ στὰ ΝΔ χωριά· ἀπὸ ἐκεῖ περνᾷ καὶ ὁ ἀμαξιτὸς δρόμος Ρόδου-Κατταβιάς». Ἀναφέρει ὅμως ἀμέσως ὕστερα καὶ τὶς πάτρες τῶν Πυλλωνείων, χωρὶς σχόλια.

Τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ ἕνα λ τῆς πύλης καὶ τοῦ πυλῶνος καὶ τὰ δύο ἄλλ τῶν Πυλλωνείων, τὰ ὁποῖα δύσκολα μποροῦν νὰ συμβιβασθοῦν. Χωρὶς ἀμφιβολία, οἱ

22. IG XII, I. 736... ὡς ἡ ὁδὸς ἃ φέρουσα ἐξ [Αγ] κυλείας ἐς τὴν Ἰππότειαν: «Ceterum de locis hic commemoratis disputavit Selivanov, *Topogr. Rhod.* 1892, 71 sqq., qui Ἰππότειαν cum Hippotadis Amphineorum patra contulit (n. 695₂₁)».

23. Εἶναι περίεργο ὅτι τὸ *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Eigennamen* τῶν Dornseiff-Hansen (*Reverse Lexicon of Greek Proper Names* 1957-1978) δὲν δίνει κύριο ὄνομα Ἰππότης, μολοντί ὑπάρχουν μερικοὶ στὴν μυθολογία. Βλ. P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie grecque et Romaine*, Paris 1951, 213, 519.

24. Ὁ Χ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου δὲν περιλαμβάνει τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ στὸ *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου* (βλ. παραπ.), τὸ ἐξετάζει ὅμως σὲ μιὰν συμπληρωματικὴ μελέτη <Συμβολὴ στὸ τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου>, *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά* 5, 1976 (1978), 9-96, καὶ τὸ ἀνάγει (σ. 82) σὲ ἐπώνυμον Δέσποτας-Δεσποτάδες. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι εὐκόλη αὐτὴ ἡ παραγωγή.

Πυλλώνειοι μπορούσαν να ἐξελιχθoῦν σὲ *Πυλωνείους* καὶ νὰ προσεγγισθοῦν ἐτυμολογικὰ πρὸς τὴν *Πυλῶνα* καὶ τὴν *πύλην*, τί θὰ ἦταν ὅμως ὁ *Πύλλων*, καὶ πῶς θὰ δικαιολογοῦνταν ἡ παρουσία τους στὴν ἄμεση περιοχὴ τῆς Λίνδου (7 περίπου χιλιόμετρα); Αὐτὸ ἴσως μᾶς ὁδηγεῖ καὶ στὴν κατανόηση τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία δὲν ἀναγράφει μόνον κτοῖνες τῶν δῆμων τῆς Καμείρου — τοὺς ὁποίους δὲν ἀναφέρει καθόλου — ἀλλὰ προφανῶς ἐπιχειρεῖ τὴν καταγραφή καὶ τῶν κτοινῶν ποὺ βρίσκονται «ἐν τᾷ νάσῳ καὶ τᾷ ἀπείρῳ», δηλ. σὲ ὁλόκληρη τὴν νῆσο καὶ στὴν ἀπέναντι «*Περαίαν*», στὴν Μικρὰ Ἀσία, καὶ ὅχι μόνον στὴ Κάμειρο καὶ τὴν περιοχὴ της. Ἔτσι μόνον μπορεῖ νὰ ἐξηγηθoῦν καὶ οἱ κτοῖνες τῶν Ἱπποταδῶν καὶ τῶν Ἀνδρωνείων στὴν Κατταβιά καὶ ἔτσι ἴσως καὶ τῶν Πυλλωνείων στὴν Πυλῶνα. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ διάφοροι δῆμοι τῆς Ρόδου ἀνῆκαν στίς τρεῖς ἀρχαῖες πόλεις, δὲν ἀπαγορευόταν ὅμως, ἡ ιδιοκτησία ἐτεροδημοτῶν σὲ ἄλλους δῆμους, ὅπως γίνεται καὶ σήμερα.

Ἡ χρονικὴ σύνδεση μὲ τὸν κατακλυσμὸ φαίνεται ὅτι εἶναι δυνατὴ, γιὰτὶ ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀνήκει στὸ τέλος τοῦ 4, αἰ, π.Χ., χωρὶς νὰ ὑποψιάζωνται καθόλου μιὰν τέτοια συσχέτιση²⁵. Φυσικά, ἡ σύνδεση τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸν κατακλυσμὸ δὲν στηρίζεται σὲ ἀσφαλῆ δεδομένα. Στηρίζεται μόνον στὴν ἀπορία γιὰ τὸ περιεχόμενό της, τὸ ὁποῖο ἀλλιῶς μένει προβληματικό, καὶ στὴν σχεδὸν βέβαιη ὑπόθεση ὅτι ὁ κατακλυσμὸς αὐτὸς δημιούργησε σοβαρὰ προβλήματα στὴν ὑπαιθρο τῆς Ρόδου, ἴσως ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῆς Καμείρου. Δὲν ξέρουμε ἂν οἱ ζημιὲς ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ ἦταν ἐξίσου ἐκτεταμένες καὶ στὴν Ἰαλυσία καὶ τὴν Λινδία περιοχὴ, ὥστε νὰ ἀποροῦμε πῶς δὲν βρέθηκαν καὶ ἐκεῖ ὅμοιες ἢ νὰ περιμένουμε νὰ τίς βροῦμε στὸ μέλλον. Γεγονὸς πάντως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι τὸ μυστικὸ βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ ἀναγραφὴ ἀφορᾷ τίς κτοῖνες καὶ ὅχι τοὺς δῆμους. Ὁ κατακλυσμὸς δηλ. μπορεῖ εὐλόγα νὰ θεωρηθῇ σὰν ἡ αἰτία ποὺ προκάλεσε αὐτὴν τὴν ἀναγραφὴ τῶν κτημάτων.

*

Ὁ δεῦτερος ἱστορικὸς κατακλυσμὸς ἐγίνε στὰ 1476, 46 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν ἱπποτῶν ἀπὸ τὴν Ρόδο καὶ τὴν ὑποδούλωσή της στοὺς Τούρκους, καὶ

25. Βλ. Hiller von Gaertringen, IG XII, I 694, 695 «tertio a. Chr. n. saeculo utique non recentior esse videtur — aetas tituli tertio a. Cr. n. saeculo utique recentior non est». M. Guarducci, *Historia*, 1935, 421 «i caratteri della scrittura ci inducono a riferire all'inizio del III secolo e anche alla fine del IV.».

είναι μόνο 510 χρόνια αρχαιότερος από την εποχή μας. Μπορούμε επομένως να τον παρακολουθήσουμε καλύτερα και από την ζωντανή περιγραφή που μᾶς δίνει ο G. Bosio, χρονογράφος τῶν Ἱπποτῶν, καί, κυρίως, από την μνημόνευση διαταγμάτων πρὶν καὶ μετὰ τὸν κατακλυσμὸ²⁶, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Μέγας Μάγιστρος τῆς κάθε ἐποχῆς ἔδινε ὁδηγίες στοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν, σὲ ποιά κάστρα θὰ κατέφευγαν σὲ περίπτωση ἐπιθέσεων ἢ ἀποβάσεων τοῦ τουρκικοῦ στόλου. Ἀπὸ τὰ διατάγματα αὐτὰ προκύπτουν σοβαρὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι σχετίζονται καὶ μὲ τὸν κατακλυσμὸ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ Bosio γράφοντας 70 περίπου χρόνια μετὰ τὴν πτώση τῆς Ρόδου στὰ 1522, χρησιμοποίησε τὰ ἀρχεῖα τοῦ Τάγματος, τὰ ὁποῖα τῶρα βρίσκονται στὴν Μάλτα, στὰ ὁποῖα, χωρὶς ἀμφιβολία πρέπει νὰ ὑπάρχουν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ ὅλα τὰ σχετικὰ γεγονότα, καὶ προπάντων ἀναφορὲς τῶν διοικητῶν τῶν κάστρων τῆς ὑπαίθρου πρὸς τὸν Μ. Μάγιστρο. Ἐλπίζω νὰ μπορέσω νὰ τὰ ἐρευνήσω.

Γράφει λοιπὸν ὁ Bosio στὸν 2. τόμο (σ. 365) τὰ ἑξῆς: «Poco dopo cadette nella città e nell' isola di Rodi, una fiera, terribile et tempestosa procella; con tanto diluvio d'acqua, e tanto furore, et impeto di venti; ch'a memoria / (σ. 366) o rimembranza d'uomini, tale non s'era veduta mai. E fatti avendo nell'isola di Rodi danni; rouinò e gettò a terra una parte delle mura della Città... Et essendo quella rouina molto pericolosa, e tale che i nemici nella Cittade entrare potuto haverebbero; e restando in alcuni altri luoghi la muraglia antica, dell'impeto di quella furiosa e prodigiosa tempesta risentito; Desiderando il Gran Maestro, che quelle rouine, con la prestezza, che il pericolo e la necessità grande richiedeva, si rimediassero e si restaurassero, a'diciotto di Dicembre, prese sopra di sé, il far riedificare la caduta, e restaurare le risentite mura...»²⁷.

26. Τὸ βιβλίον εἶναι δίτομο σὲ 4° σχῆμα καὶ ἔχει τὸν τίτλο: Giacomo Bosio, *Della istoria della Sacra Religione et dell'illustrissima militia di San Giovanni Gerosolimitano*, vol. I-II, Roma 1594. Τὸ β' μέρος δὲν ἔχει χρονολογία. Στὸ τέλος τῆς ἀφιέρωσης γράφει: «Da Roma li 22 giugno 1630», καὶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου: «In Roma, Nella Stamperia di Guglielmo Facciotti. MDCXXIX, Con licenza de'Superiori».

27. «Λίγο ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἔπese στὴν πόλη καὶ τὴν νῆσο Ρόδο μιὰ ἄγρια, τρομερὴ καὶ θεελλώδης καταιγίδα· μὲ τόσον κατακλυσμὸ νεροῦ καὶ τόσην μανία καὶ ὀρμὴ ἀνέμων, ποὺ δὲν εἶχε ἰδωθῇ ποτὲ μιὰ τέτοια σύμφωνα μὲ τὴν μνήμη ἢ τὴν θύμηση τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἀφοῦ ἔκαμε ζημιὲς στὸ νησί τῆς Ρόδου, κατέστρεψε καὶ ἔρριξε στὴν γῆ ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ κάστρα τῆς πόλης... Καὶ ἐπειδὴ ἐκείνη ἡ καταστροφή ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνη καὶ τέτοια ποὺ θὰ μπορούσαν οἱ ἔχθροὶ νὰ

Ἐνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ καθυστερημένη πραγμάτευση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ θέματος, ἡ ἀπασχόλησή μου μὲ αὐτὸ εἶναι κάπως μακρινή, καὶ ὀφείλεται τόσο στὶς παρατηρήσεις μου γιὰ τὴν φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους τῆς περιοχῆς τῆς Καμείρου, γιὰ τὴν ὁποία μίλησα πρωτύτερα, ὅσο καὶ στὴν παρουσία ἑνὸς τοπωνυμίου ὁ Παλίκαμπος ἀμέσως πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Σάλακος, ἡ, τοπωνυμίου ποὺ βέβαια καὶ ἀναμφισβήτητα σημαίνει Παλαιόκαμπος. Αὐτὸς ὅμως ἦταν καὶ εἶναι μιὰ πολὺ στενὴ λωρίδα γῆς ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικὰ ἀπὸ χαράδρες, καί, ἀπὸ τὴν κάτω πλευρά, τὴν βορεινὴ, ἀπὸ ἓναν μεγάλο γκρεμό, ποὺ ἐκεῖ κοντὰ μπορεῖ νὰ εἶχε 70-80 μ. βάθος, κατέβαινε ὅμως ἀκόμα πιὸ χαμηλά, μὲ ἀπότομα ἐπίπεδα, σὲ μιὰν εὐφορὴ ἐλαιόφυτη καὶ ἀμπελόφυτη τῶρα κοιλάδα, ἡ ὁποία τραβώντας πρὸς τὴν Κάμειρο καὶ τὴν θάλασσα πρέπει νὰ βρίσκεται πιά στὸ ὕψος τῆς ἐπιφάνειας τῆς θάλασσας (περνώντας καὶ ἀπὸ τὸν Μυρτώνα, σημ. 14). Πρὸς τὰ νότια τοῦ Παλίκαμπου βρίσκονται οἱ πρόποδες τοῦ Προφήτη Ἡλίου, οἱ ὁποῖοι περιορίζουν τὸ πλάτος του. Τὸ ὑψόμετρό του πρέπει νὰ εἶναι τουλάχιστο 250 μ.

Ἡ ἀνατολικὴ χαράδρα χωρίζει τὸν Παλίκαμπο ἀπὸ τὸ χωριὸ μὲ ἓνα βαθὺ χαντάκι ποὺ λέγεται Τράχος (= ἡ τάφος), τὸ ὁποῖο γίνεται ἀπότομο καὶ βαθὺ καθὼς κατεβαίνει μὲ βόλτες πρὸς τὴν κοιλάδα²⁸. Ἡ δυτικὴ χαράδρα εἶναι κάπως ὑπερψωμένη στὴν δυτικὴ πλευρά της, ἡ ὁποία σχηματίζει ἓνα περιορισμένο πλάτωμα (ποὺ κατευθύνεται ἀνώμαλα πρὸς δυσμάς)²⁹ καὶ καταλήγει καὶ αὐτὸ σὲ γκρεμὸ πρὸς βορράν. Ἐπάνω στὸ πλάτωμα, σὲ λίγην ἀπόσταση ἀπὸ τὸν γκρεμὸ, βρίσκονται τὰ ἐρείπια μιᾶς (τρίκλιτης;) παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς Παλιοκλησιᾶς³⁰, ποὺ ἴσως προϋποθέτει παλαιότερον οἰκισμὸ στὴν ἄμεση γειτονιά της, καὶ ἡ

εἶχαν μπεῖ μέσα στὴν πόλη, καὶ ἐπειδὴ τὸ παλαιὸ τεῖχος ἔπαθε ζημιὰς σὲ ὀρισμένα ἄλλα μέρη ἀπὸ τὴν ὀρμὴ ἐκείνης τῆς μανιασμένης καὶ ἐκπληκτικῆς θύελλας, ἐπιθυμώντας ὁ Μ. Μάγιστρος νὰ ἐπισκευασθοῦν καὶ νὰ ἀποκατασταθοῦν ἐκεῖνες οἱ καταστροφές μὲ τὴν ταχύτητα ποὺ ἀπαιτοῦσαν ὁ κίνδυνος καὶ ἡ μεγάλῃ ἀνάγκη, στίς 18 Δεκεμβρίου ἀνέλαβε προσωπικὰ νὰ βάλῃ νὰ ξαναχτίσουν τὰ πεσμένα καὶ νὰ ἀναστηλώσῃ τὰ κάστρα ποὺ ἔπαθαν ζημιές».

28. Ἡ τοποθεσία αὐτὴ λέγεται στοῦ Κατάκλη, ποὺ ὁ Χ. Ἱ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου*, σ. 133 τὴν συσχετίζει μὲ τὸν Κατάκυλο τῆς Ψίνθου καὶ τοῦ Παραδεισιοῦ.

29. Ἐνα τοπωνύμιον ἡ Λίμνη εἶναι χαρακτηριστικόν, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει πιά λίμνη. Ὅπως δὲν πρέπει νὰ εἶχε μεγάλῃ ἔκτασιν ἡ ὁποιαδήποτε συλλογὴ νεροῦ, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸς ὁ σχηματισμὸς της στους ἀνώμαλους — τῶρα — πρόποδες τοῦ βουνοῦ.

30. Βλ. Pietro Lojacono, <Ruderi di chiese paleocristiane nell'isola di Rodi>, *Palladio* 2, 1952,

όποια συνοδευόταν από διάφορες παραδόσεις³¹.

Παραλείποντας πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία επεκτείνουμε τὸν *Παλίκαμπο* πρὸς διάφορες κατεθύνσεις, κυρίως πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια, συνδέοντας νοητικὰ τὰ ἐπίπεδα πὺ ἔχουν μείνει ἀνάμεσα στὶς χαράδρες καὶ βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος πρὸς τὰ ἀνατολικά ὡς τὴν σημερινὴ βυζαντινὴ ἐκκλησίᾳ τοῦ χωριοῦ³² (ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ λιγότερο ἀπὸ 100 μ. ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο τοῦ χωριοῦ, καὶ σὲ ἀπόσταση 150 μ. ἀπὸ τὸν γκρεμὸ καὶ τὴν χαράδρα τῆς *Πατέλλας*)³³.

Πότε καταστράφηκε ἡ *Παλιοκλησιὰ* καὶ ὁ *Παλίκαμπος* καθὼς καὶ ὁ οἰκισμὸς

103-111. Στὴν σ. 106 γράφει: «Salaco, Palioclisià. In questa località si trova una basilica di tipo anatolico, terminante con apside semicircolare... Le dimensioni della nave sono circa m. 16 X 31. ...La datazione ...è difficile...».

31. Ὁ Ἀναστάσιος Βρόντης, δημοδιδάσκαλος πὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν λαογραφίᾳ τῆς Ρόδου, σὲ ἓνα βιβλίον του μὲ τίτλον *Τῆς Ρόδου παραδόσεις καὶ τραγούδια*, Ρόδος 1930, σ. 54, καταγράφει μιὰν παράδοση γιὰ τὴν *Παλιοκλησιὰ*, πὺ τοῦ «παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ κ. Χρ. Χριστοδοῦλου, ὅπως τοῦ τὴν διηγῆθην ὁ γέρον *Ἀγαπητὸς Μαστρογιάννης*». Ὁ Χρ. Χριστοδοῦλος, εἶναι ὁ Χ. Ἰ. Παπαχριστοδοῦλος. Ὁ γέρον διηγεῖται ὅτι τὸ χωριὸ «ἦταν ἔξω στὴν Λίμνη» (βλ. σημ. 29), καὶ ὅτι στὴν λειτουργίᾳ μιᾶς Κυριακῆς τὸ παιδί πὺ διάβαζε τὸν Ἀπόστολον εἶπε: «ὅσοι τὸ πεικάσετε (= τὸ ἀπεικάσατε, τὸ καταλάβετε), /τὰ βουνὰ νὰ πιάσετε/, καὶ ὅσοι ἐν (= δὲν) τὸ πεικάσετε, /κακὰ θὰ πολάψετε (= ἀπολαύσετε), γιὰτὶ ἔτσι ἔγραψε ξαφνικὰ τὸ βιβλίον». Ὁ κόσμος βγῆκε ἀπὸ τὴν ἐκκλησίᾳ γιὰ νὰ σωθῇ, ἀλλὰ «τοὺς πὺ πολλοὺς ἐπροκάμαν τοὺς (= τοὺς πρόφτασαν) οἱ Τούρκοι, ἐσφάζαν τοὺς καὶ ἐβάλλαν φωτιὰν τῆς ἐκκλησιᾶς. Πὺ τότες (= ἀπὸ τότε) ἐχαλάσαν καὶ τὸ χωργιὸ (= χωριὸ) καὶ ἐχτίστην κειὰ (= ἐκεῖ δά) πὺναι σήμερα». Προσωπικὰ ἔχω τὴν ἀνάμνηση ὅτι τὰ λόγια τοῦ παιδιοῦ στὸ δεῦτερον σκέλος ἔλεγαν «ὅσοι ἐν τὸ πεικάσετε τὸ χ χωρὸν νὰ πιάσετε», καὶ ἔτσι ὅσοι ἔφυγαν πρὸς τὸ βουνὸ σώθηκαν, ὅσοι ὅμως ἔπιασαν τὸν χορὸ χάθηκαν. Δὲν ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι γινόταν λόγος γιὰ Τούρκους.

32. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. VI, Ἀθ. 1948, σ. 99-106 (τέσσερις τετράκογχοι ναοί), σ. 100 «ὁ δὲ ἐντὸς τοῦ Σαλάκου ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου... ὑπέστη κατὰ τὸ 1843 σημαντικὴν ἀλλοίωσιν, κατεδαφισθείσης σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τῆς δυτικῆς κόγχης, ἵνα δημιουργηθῇ ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς μεταγενέστερον τετράγωνον ἐξωνάρθηκα». Στὸν σεισμὸ τοῦ 1926 ὁ τροῦλλος ἔπαθε ἀρκετὰς ζημιὰς, ἀποκαταστάθηκε ὅμως στὴν ἀρχικὴ του μορφή. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀριστερῆς κόγχης, δίπλα στὸν σύγχρονον ἄμβωνα, κάτω ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα στρώματα ἀσβεστωμάτων, βρέθηκε μιὰ τοιχογραφία μὲ τὸ κεφάλι ἑφιπποῦ Ἀγίου, ἴσως τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἡ ὁποία διατηρήθηκε.

33. Προεκτείνοντας καὶ τὴν χαράδρα (καὶ κοιλάδα) τῆς *Πατέλλας* πρὸς τὰ ἀνατολικά συναντᾶ κανεὶς ἓνα μικρὸ πλάτωμα στὰ Ἀμπελάκια, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἄλλες πολλὰς χαράδρες.

πού θα βρισκόταν κοντά της δὲν εἶναι εὐκολο νὰ ποῦμε. Πρέπει νὰ ἔγινε ἡ καταστροφή πρὶν ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ τοῦ 1476, γιατί στὸ διάταγμα τοῦ Μ. Μαγίστρου D'Aubusson (1474) ἡ Σαλάκος εἶναι φρούριο καὶ φέουδο ἑνὸς Giorgio Imperiale Genovese³⁴, ὁ ὁποῖος ὅμως στὰ 1480, δηλ. μόνο 4 χρόνια μετὰ τὸν κατακλυσμὸ, τὸ ἐπιστρέφει στὸν Μ. Μάγιστρο³⁵.

Ὡς τὰ 1970 πού, μὲ βάση τὴν ἐπανεκδοση ἑνὸς διατάγματος τοῦ Μ. Μαγίστρου D'Aubusson³⁶, ἔγραψα μιὰν μελέτη γιὰ τὴν ἐγκατάσταση στὴν Ρόδο στὰ 1492, ἑνδεκα οἰκογενειῶν ἀπὸ τὴν Χάλκη³⁷, στὴν κοντινὴν περιοχὴ τῆς Καστέλλου-Κρητηνίας, δὲν εἶχα προσέξει ὅτι τρία μεγάλα χωριὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀταβύρου, ἡ Ἁγίος Ἰσίδωρος, ἡ Ἑμπωνα καὶ ἡ Κάστελλος δὲν μνημονεύονταν καθόλου στὰ ἔγγραφα πού δημοσίευε ὁ Bosio³⁸.

Ἐπειδὴ εἶναι τελείως ἀδύνατο νὰ παραθέσουμε καὶ νὰ συζητήσουμε τὰ πολλὰ καὶ πολὺτιμα στοιχεῖα πού περιλαμβάνονται στὰ διατάγματα αὐτά, δίνουμε ἕναν πίνακα μὲ τὰ κάστρα καὶ τὰ χωριὰ πού ἐμφανίζονται στὰ διατάγματα ἀπὸ τὸ 1474 ὡς τὸ 1480³⁹ μὲ τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις:

34. Ὑποθέτω ὅτι ἐδῶ εἶναι ἐθνικό (= ἀπὸ τὴν Γένουα) καὶ ὄχι ἐπώνυμο. Ὁ Χ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου* σ. 40, σημ. 1 «ὅταν θέλουν νὰ ποῦν (στὴν Σάλακο) ὅτι εἶναι παλιὸ ἕνα πράγμα, λένε: «εἶναι πού (= ἀπὸ) τοῦ Γκενοβέζου τὸν καιρό». Καὶ ὁ Π. θεωρεῖ τὸ Genovese ἐθνικό.

35. G. Bosio, 2, 431 (1480) «nel medesimo tempo Giorgio Imperiale Genovese Feudatario del Castello, e della Terra, sia Casale (= χωριό) di Salaco, nell'isola di Rudi; essendo quel feudo dopo l'Assedio, restato molto rovinato; si contentò di cederlo al gran Maestro». Καθὼς βλέπουμε ἡ δικαιολογία ἐδῶ γιὰ τὴν καταστροφή (del feudo) καὶ ὄχι τοῦ κάστρου), εἶναι ἡ πολιορκία. Ἐχουμε ἐπομένως καταστροφή τοῦ χώρου, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συνεπαγόταν καὶ καταστροφή κατοίκων, γιατί στὰ 1479 (Bosio 2, 387) τὸ διάταγμα τοῦ Μ. Μαγίστρου γιὰ συγκέντρωση τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ σὲ διάφορα φρούρια ὀρίζει γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν Φανῶν, τῆς Soriqui (ἴσως Σορωνῆς) καὶ τῆς Σαλάκου νὰ πᾶν στὴν Ρόδο.

37. < Ἐγκατάσταση Χαλκητῶν στὴν Ρόδο >, *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον* 5, 1970, 54-80 (τώρα: *Συμβολὲς στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, μέρ. Β', 389-416).

38. Στὴν σ. 62 (= 397) μάλιστα τῆς ἴδιας μελέτης (σημ. 37) ἀναφέρω τὴν Ἑμπωνα σὰν χωριό.

39. Ὁ Χ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπων. Ρόδ.* σ. 21-24 παραθέτει τὴν λατινικὴ μορφή τοῦ διατάγματος τοῦ Μαρτίου τοῦ 1474 (Μέγας Μάγιστρος Orsini) καὶ τὴν μετὰφρασή του ἀπὸ τὸν Bosio (14 Φεβρ. 1475, Μ. Μάγιστρος D'Aubusson), καὶ λέει (σ. 23) ὅτι «φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι

Πίνακας τῶν χωριῶν τῆς Ρόδου, τῶν σημερινῶν καὶ αὐτῶν ποὺ μνημονεύονται στὸ διάταγμα τοῦ 1474 (σύμφωνα μὲ τὸν Picenardi)⁴⁰, τοῦ 1475 (ἀπὸ τὸν Bosio, καὶ ἴσως εἶναι τὸ ἴδιο), καὶ τοῦ 1479 καὶ 1980 (Bosio).

Σημερινὰ χωριά	Picenardi 1474	Bosio 1475	Bosio 1479	Bosio 1480
1. Ἀπολακκιά, ἡ	Polaquia	Polochia	Polochia	—
2. Ἀπόλλωνα, τὰ	Polona	Polona	Polona	—
3. Ἀρνίθθα, ἡ	Arnitha	Arnitha	—	—
4. Ἀρχάγγελος, ἡ	Arcangelo	Arcangelo	Arcangelo	Arcangelo (1503-1506)
5. Ἀρχίπολη, ἡ	Archipoli	Archipoli	—	—
6.* —	Armia	Armia	Ermia	—
7. Ἀσκληπειό, τὸ	Sclepiò	Stlepiò	Stlepio	—
8. Ἀφάντου, τὰ	Fando	Fando	Fando	—
9. Βάτι, τὸ	Vathy	Vati	Vati	—

τὸ ἴδιο διάταγμα καὶ ἐπαναλήφθηκε τὴν ἄλλη χρονιά, γιατί ἡ ἐπίθεση τῶν Τούρκων δὲν ἐπραγματοποιήθηκε στὰ 1474...». Συνοπτικότερα ὁ ἴδιος στὴν *Ἱστορία τῆς Ρόδου* σ. 280-281. Ἡ συγκέντρωση τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν στὰ κοντινὰ κάστρα, σύμφωνα μὲ τὰ διατάγματα τοῦ 1474 καὶ 1475 εἶναι ἡ ἐξῆς: Τὰ χωριά Κάλαθος, ἡ, ἡ Πυλῶνα, ἡ Λάρδος, τὸ Σκληπειό, τὸ Γιαννάδι, νὰ συγκεντρωθοῦν στὸ κάστρο τῆς Λίνδου. Τὰ χωριά ἡ οἰκισμοὶ τοῦ Θᾶ, τῆς Δεφαναῖς (ἡ τῶν Δεφαναῖων) καὶ τῶν Ἐφκαλῶν (ἡ Ἐβγαλῶν) στὸ κάστρο τῆς Λαχανιάς. Τὰ χωριά Μεσαναγρός, ἡ, καὶ Βάτι, τό, στὸ κάστρο τῆς Κατταβιάς. Τὰ χωριά Ἱστριος, ἡ (Stridio), Προφύλια, ἡ, καὶ Ἀρνίθθα, ἡ, στὸ κάστρο τῆς Ἀπολακκιάς. Τὸ χωριὸ Λάερμα, τὰ, στὸ κάστρο τῶν Ἀπολλώνων (Polona). Τὰ χωριά Καπί, τό, καὶ Κύταλα, τὰ, στὸ κάστρο τῆς Σαλάκου. Τὰ χωριά Διόσορον, Νεοχώριον καὶ Διμυλιά, ἡ, στὸ κάστρο τῶν Φανῶν (Φάνες, οἱ, θηλ.). Τὰ χωριά Χιμέδες, Θεολόγος, ὁ, Δαματριά, ἡ, καὶ Sicregai στὸ κάστρο τῆς Βιλλανόβας (σήμερα Παραδείσι). Τὰ χωριά Σαλία, τὰ Ζηνοδότου (di Janadoto, σήμερα τοπων. τὰ Ζηνότου), τῆς Μαλῶνας, τοῦ Καταγροῦ καὶ τοῦ Καμινარიοῦ στὸ κάστρο τοῦ Φεράκλου. Τὸ κάστρο τῆς Ἀρχαγγέλου θὰ προστατευόταν μόνο του. Τέλος τὰ χωριά Ἀφάντου, τὰ, Ψίθθος, ἡ, Ἀρχίπολη, ἡ, Ἀρμία, Καλυθιές, οἱ (θηλ.) καὶ Demathia (;) στὸ κάστρο τῆς Ρόδου. Ὁ Picenardi προσθέτει (σ. 170, σημ. 1) καὶ τὸ χωριὸ-κάστρο «Cosquino (σήμερα: τὰ Κοσκινοῦ), 6 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Ρόδο, τὸ ὁποῖο tutabitur solum».

40. Ὁ F. Guy Sommi Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de Saint Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1960, δίνει τὰ ἔγγραφα στὴ λατινική. Ὁ Bosio σὲ μετάφραση.

10. Βιλ(λ)ανόβα, ἡ	Villenove	Villanova	Villanuova	—
11. Γιαννάδι, τὸ	Junadi	Janadi	Janadi	—
12. Δαματριά, ἡ	Dimitra	Dimitria	Damatria	—
13.* —	Demathia	Demathia	—	—
14.* —	Dephania	Defania	—	—
15. Διμυλιά, ἡ	Dimilia	Dimilià	—	—
16.* —	Diascorio	Diosoro	Dioscoro	—
17.* —	Efgales	Efgales	—	—
18. [Ζηνο(δό)του, τὰ] (τοπων.)	Janadoto	Janadoto	—	—
19. [Θᾶ, τοῦ (τοπ.)]	Tha	Thà	—	—
20. Θολός, ἡ (Θεολόγος)	Altologo	Altoluogo	Altoluogo	—
21. Ἰστρίος, ἡ	Stridio	Stridio	—	—
22.** Καλαβάρδα, τὰ	—	—	—	—
23. Κάλαθος, ἡ	Calatho	Calattò	Calato	—
24. Καλ(λ)υθιές, οἱ	Calathies	Calaties	—	—
25. [Καμινάρι, τὸ (τοπων.)]	Caminari	Caminari	—	—
26. Καπί, τὸ	Capi	Capi	—	—
27.** Κάστελλος	—	—	—	—
28. Κατ(τ)αβιά, ἡ	Catavia	Catavia	Catavia	Catavia
29. [Καταγρός, ὁ (τοπων.)]	Catagro	Catagro	—	—
30. Κρεμ(μ)αστή, ἡ	Cremy	—	Cramasto	—
31. Κοσκινοῦ, τὰ	Cosquino	—	—	—
32. [Κύταλα, τὰ (τοπων.)]	Quitale	Quitale	—	—
33. Λάερμα, τὰ	Laderma	Laderma	Lardarma	—
34. Λάρδος, ἡ	Lardo	Lardo	Lardo	—
35. Λαχανιά, ἡ	Lacanea	la Canea	la Canea	—
36. Λίνδος, ἡ	Lindo	Lindo	Lindo	Lindo
37.* —	—	Lorio	—	—

38.Μαλώνα, ἡ	Malona	Malona	—	—
39.** Μαντρικό, τὸ	—	—	—	—
40.Μαριτσά, τὰ	—	—	Casale del Maresciale	—
41.** Μάσαρη, τὰ	—	—	—	—
42.Μεσαναγρός, ἡ	Messenagro	Messivagro	—	—
43.Μονόλιθος, ἡ	—	—	Monolito	Monolito
44.Νάνοι, οἱ	—	—	—	—
45.* —	Niocorio	Niocorio	—	—
46.Παστίδα, ἡ	—	—	Bastida	—
47.Πλατάνια, τὰ	—	—	Platania	—
48.Προφύλια, ἡ	Profilia	Porfilia	—	—
49.Πυλώνα, ἡ	Pilona	Pilona	—	—
50.Ρόδος, ἡ	Rodi	Rodi	Rodi	Rodi
51.Σάλακος, ἡ	Salaco	Salaco	Salaco	Salaco
52.* —	Salia	—	—	—
53.* —	Sicregai	—	—	—
54.Σορωνή, ἡ	—	—	Soriqui (?)	—
55.Τριάντα, τὰ	—	—	Trianda	Trianda
56.Φάνες, οἱ (θηλ.)	Fanes	Fanes	Fanes	—
57.[(Φαρακλός, ὁ)]	Ferraclo	Feraclo	Ferraclo	Ferraclo
58.* —	Chimides	Chimedes	Chimides	—
59.Ψίθος, ἡ	Psito	Psito	—	—

Παρατηρήσεις

1. Τὰ ὑπογραμμισμένα ὀνόματα (πλάγια) εἶναι χωριά ποὺ ἔχουν καὶ φρούριο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προστατεύῃ τοὺς κατοίκους καὶ ἄλλων χωριῶν. Μόνο τὸ φρούριο τοῦ Φαρακλοῦ (Feraelo) φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε οἰκισμὸν γύρω του. Ὑπῆρχαν ὅμως κοντινὰ χωριά, ὅπως ἡ Μαλώνα, τὰ Ζηνοδότου, Σαλία, Καταγρός καὶ Καμινάρι (βλ. καὶ Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Τοπων. Ρόδ.* σ. 55).

2. Ὅσα βρίσκονται μέσα σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες εἶναι γνωστὰ σήμερα μόνο ὡς τοπωνύμια, ἐνῶ στὰ διατάγματα εἶναι οἰκισμοί.

3. Ὅσα ἔχουν ἀστερίσκον, καὶ πάντα στὴν πρώτη στήλῃ, ἀναφέρονται μόνο μὲ τὴν λατινικὴ γραφὴ τους καὶ δὲν σώζονται σήμερα οὔτε ὡς τοπωνύμια, ἐνῶ πρέπει νὰ ἦταν οἰκισμοί.

4. Μὲ δύο ἀστερίσκους σημειώνουμε τὰ χωριά ποὺ ἐμφανίζονται μόνο στὴν πρώτη στήλῃ καὶ

λείπουν από τὰ διατάγματα. Αὐτὰ προφανῶς εἶναι χωριὰ ποὺ σχηματίσθηκαν μετὰ τὸ 1480.

5. Δὲν ἀποκλείονται παραναγνώσεις καὶ λάθη στὴν μεταγραφὴ τῶν ἐλληνικῶν ὀνομάτων ἀπὸ τοὺς ξένους. Ἀναμφισβήτητο παράδειγμα εἶναι τὸ ὑπ' ἄρ. 20 Ὁ Θεολόγος (σήμερα Θολός, ἡ), χωριό, ποὺ γράφεται Altologo, Altoluogo (παρετυμολογία μὲ τὸ alto luogo= ὑψηλὸς τόπος), ἀπὸ τὴν συνεκφορὰ τοῦ ἄρθρου al Teologo. Τέτοια μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ Demathia (ἄρ. 13) ἀντὶ Damatria (ἡ Δαματριά), τὸ Diascorio (ἄρ. 16), Dioscoro καὶ Diosoro, τὸ Soriqui (ἄρ. 54) ἀντὶ Soroni (Σορωνή, χωριό). Ἀναμφισβήτητα ἐπίσης εἶναι Laderma-Lardarma (ἄρ. 33), σήμερα Λάερμα, τὰ (χωριό, ἀρχαῖο Λάδαρμα-Λαδάρμιοι) καὶ τὸ Messenagro (ἄρ. 42) - Messivagro, σήμερα Μεσαναγρός, ἡ (χωριό).

Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ ἐποχὴ εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη, καὶ πολλὲς φορὲς κρίσιμη, γιὰ τοὺς Ἰππότες. Στὰ 1468, 15 μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, τουρκικὸς στόλος ἀπὸ 30 γαλέρες καὶ ἀνάλογα ἀγγήματα ἔκαμε ἐπιδρομὴ καὶ ἀποβάσεις στὸ φρούριο τῆς Ρόδου καὶ στὴν περιοχὴ, χωρὶς ἐπιτυχία, γιὰτὶ ἀντέδρασαν ἀποτελεσματικὰ οἱ ἰππότες καὶ οἱ κάτοικοι. Στὰ 1474 ὁ Μ. Μάγιστρος Orsini ὀρίζει στὸ πρῶτο διάταγμα ποὺ θὰ συγκεντωθοῦν, σὲ ποιά φρούρια δηλ., οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ, ἂν καὶ ὅταν παρουσιασθῇ ὁ ἐχθρός. Στὰ 1475 ὁ ἴδιος Μέγας Μάγιστρος ἐπαναλαμβάνει τὸ προηγούμενο διάταγμα. Στὰ 1476 γίνεται ὁ κατακλυσμὸς καὶ ἀκολουθεῖ νέο διάταγμα τοῦ D'Aubusson (στὰ 1479)⁴¹ μὲ νέες ὁδηγίες, οἱ ὁποῖες προδίδουν μιὰν τελείως διαφορετικὴν κατάσταση: ἀχρηστεύονται ἢ ἀγνοοῦνται ὀρισμένα κάστρα, ἐμφανίζονται καινούργια μαζὶ μὲ τοὺς οἰκισμοὺς τους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους δὲν μνημονεύονται. Τὰ κάστρα τῆς Κρεμαστῆς (Gramastò), τῶν Τριαντῶν καὶ τῆς Μονολίθου ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ μειώνεται ἡ σημασία τοῦ κάστρου τῆς Ἀρχαγγέλου. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσης ἐμφανίζονται οἱ οἰκισμοὶ τοῦ Λορίου ἢ Λωρίου, ἄγνωστου σήμερα, ποὺ οἱ κάτοικοί του πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν στὴν Βιλλανόβα, κάστρο καὶ χωριό (σήμερα Παραδείσι), γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσης ὁ οἰκισμὸς *il Casale del Marescialle*, δηλ. τὸ σημερινὸ χωριὸ τὰ Μαριτσά, λίγα χιλιόμετρα πρὸς Νότον τῆς Κρεμαστῆς)⁴², ἡ Soriqui, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ λαθεμένη μεταγραφὴ τοῦ Σορωνή, ἡ Παστίδα

41. Ὁ D'Aubusson εἶναι Μ. Μάγιστρος ἀπὸ τὸ 1476-1503.

42. Σὲ μιὰν ἀπὸ τίς πρῶτες μελέτες μου (< Μαριτσά-Καλυθιές>, *Τέχνη*, Ρόδος 1948, 7-10, τώρα *Σύμβολος στὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας* μέρ. Α' 347-52), εἶχα χρησιμοποιοῦν αὐτὴν τὴν πληροφορίαν τοῦ Bosio γιὰ τὴν ἐτυμολόγησιν τοῦ τοπωνυμίου.

(Bastida, στην νότια πλευρά του Φιλερήμου κοντά στα Μαριτσά), τὰ *Τριάντα*, στην βόρεια πλευρά του, 9 χιλιόμετρα από την Ρόδο, τὰ *Πλατάνια*, στην βορειο-ανατολική πλευρά του Προφήτη 'Ηλία, κοντά στην Διμυλιά και τὰ 'Απόλλωνα.

Δέν εμφανίζονται όμως (1479 κέ.) οί οικισμοί τῆς 'Αρνίθ(θ)ας, τῆς 'Ιστρίου, τῆς Προφύλιας και τῆς Μεσαναγροῦ στην νότια πλευρά τῆς Ρόδου, τῆς Μαλώνας στην ανατολική, τῆς 'Αρχίπολης, Διμυλιᾶς στην Βόρεια κεντρική περιοχή, τῶν Καλυθιῶν κοντά στην Ρόδο και τοῦ Καπιοῦ, κοντά στην Σάλαχο, πού ὅλα ἐπιζοῦν ὡς μικρά και μεγάλα χωριά σήμερα. Ἡ Dimitria τοῦ 1474/1475 γράφεται Damatria στὰ 1479 και εἶναι βέβαια ἡ ἴδια με τὸ σημερινὸ χωριὸ ἡ Δαματριά, στὰ νότια τοῦ βουνοῦ Παραδείσι. Τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο ὅμως εἶναι ὅτι 15 οικισμοί πού αναφέρονται στὸ ἓνα ἢ και στὰ τρία διατάγματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν, δὲν ὑπάρχουν πιὰ σήμερα⁴³. Μερικῶν ξέρουμε τὴν τοποθεσία, γιατί σώζονται ὡς τοπωνύμια⁴⁴, μερικῶν τὴν μαντεύουμε με προσέγγιση ἀπὸ τὸ φρούριο στὸ ὁποῖο θὰ προστατεύονταν οἱ κάτοικοί τους⁴⁵.

Συμβαίνουν ἐπομένως σημαντικὲς μεταβολές, προπάντων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ὀρισμένες ἐξαφανίσεις οικισμῶν, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ και πρέπει νὰ ὀφείλονται και στὶς καταστροφὲς ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ⁴⁶. Περιορίζουμε ὅμως και πάλι τὶς παρατηρήσεις μας στην περιοχή Προφήτη 'Ηλία-Ἀταβύρου, δηλ. στην εὐρύτερη περιοχή τῆς Καμείρου. Στὸ φρούριο τῶν Φανῶν, χωριοῦ στην πεδιάδα πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τῆς Καμείρου⁴⁷ και με τὴν μικρὴ διακοπὴ τοῦ Παραδεισιοῦ φτά-

43. Armia ~ Ermia, Defania, Efgales, Janadoto, Tha, ὁ Καταγρός, τὸ Καμινάρι (ἢ στοῦ Κ-η), τὰ Κύταλα, ἡ Σαλία, τὸ Sieregai, Diosoro ἢ Dioscorio, Nicorio, Climides, ~ Lorio.

44. 'Ο Χ. 'Ι. Παπαχριστοδοῦλου, *Τοπων. Ρόδ.* σ. 22 θεωρεῖ «γνωστὰ ὡς τοπωνύμια», τά: Θᾶ (ὁ Θᾶς, στοῦ Θᾶ), Δεφανειά, 'Εβγκάλες, Κύταλα, Καταγρός, Ζηνοδότου (τὰ Ζηνότου), Καμινάρι, Φαρακλός.

45. Χ. 'Ι. Παπαχριστοδοῦλου, ἔ.ἀ. «και τὰ ἄλλα ἔξι ἔχουν ἐξαφανισθεῖ ὀλωσδιόλου: Διόσορος ἢ Διασχόριον, Νεοχώριον, Χύμιδες ἢ Χιμέδες, Σαλιά, 'Αρμία ἢ 'Ερμεία, Δεμαλία» (ἴσως ἀντὶ Demathia, τὸ ὁποῖο ὅμως ἴσως εἶναι κακὴ μεταγραφή τοῦ Damatria). Πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐδῶ τὴν ἢ τὰ Defania και τὸ Lorio.

46. 'Αμέσως ὕστερα (1480, 1481) γίνονται φοβεροὶ σεισμοί στην Ρόδο με παλιρροιακὰ κύματα, τὴν στιγμή πού οἱ ἱππότες ἀσχολοῦνται με ἐπιδιορθώσεις τῶν τειχῶν (Bosio, ἔ.ἀ. 2, 432 κέ.).

47. Περίπου 5 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Κάμειρο.

νει ὡς τὴν Ρόδο, θὰ ἔπρεπε νὰ συγκεντρωθοῦν στὰ 1474/75 οἱ κάτοικοι τῶν Diosoro, Neocorio καὶ τῆς Διμουλιᾶς. Σήμερα ὑπάρχουν μόνο ὡς χωριά οἱ Φάνες καὶ ἡ Διμουλιά, δὲν ἔχουμε ὅμως ἔχνη ἀπὸ τὰ ἄλλα δυὸ χωριά, τὸ Διόσορον ἢ τὸ Νεοχώριον. Ἀντίθετα ὑπάρχει στὸ τρίτο χιλιόμετρο δυτικὰ ἀπὸ τὶς Φάνες τὸ χωριὸ Καλαβάρδα, τὰ, ποὺ δὲν ἀναφέρεται ποτὲ στὰ διατάγματα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ γένεσή του ὀφείλεται σ' αὐτὰ τὰ γεγονότα. Στὰ ἀνατολικὰ τῶν Φανῶν βρίσκεται τὸ χωριὸ Σορωνή, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὸ Diosoro.

Τὸ Καπί⁴⁸ καὶ τὰ Κύταλα⁴⁹ εἶδαμε ὅτι στὰ 1474/75 θὰ συγκεντρωναν τοὺς κατοίκους τοὺς στὸ φρούριο τῆς Σαλάκου, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι διατηριόταν καλὰ ὡς τὶς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα⁵⁰. Στὰ 1479 δὲν μνημονεύονται οὔτε τὸ Καπί οὔτε τὰ Κύταλα. Ἡ Σάλακος ἐπιβίωσε, παρ' ὅλην τὴν ἀναστάτωση ποὺ εἶδαμε ὅτι μαρτυρεῖ τὸ τοπίο τῆς. Τὸ Καπί εἶναι σήμερα ἓνας μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Ἑμπωνας, καὶ τὰ Κύταλα εἶναι μόνο ἓνα τοπωνύμιο. Ἕνας μεγάλος πέτρινος περίβολος σώζεται στὴν κορυφὴ ἐνὸς ψηλοῦ λόφου σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατὰστασις⁵¹. Μερικὰ ἀρχαῖα

48. Τὸ Καπί φαίνεται πὼς εἶναι δωρικὸς τύπος τοῦ κῆπος-ίον. Βλ. Χ. Ἱ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπων. Ρόδου* 48 *Κᾶπος*, *Καλοκαπος*, στοὺς *Κάπους* ἀπὸ διάφορα χωριά.

49. Κύτηλος, ἢ, ἴσως Κύτηλον, τὸ μνημονεύεται σὲ δοτικὴ πτώση σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Ρόδου δημοσιευμένην ἀπὸ τὸν G. Pugliese Carratelli, στὸ *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*, τόμ. I-II (N.S. 1939-40), 1942 στὸ ἄρθρο του <Per la storia delle Associazioni in Rodi antica>, σ. 196, σημ. 4 μὲ παραπομπὴν στὸ ἴδιο *Annuario* τόμ. XXII (τῆς παλαιᾶς σειρᾶς) σ. 148, ἀρ. 3, στ. 16 ὑπὸ Κουραῖστᾶν τῶν ἐν Κυτήλῳ. Ὁ C. προσθέτει: «Il sito di Κύτηλος è quello che ha oggi il nome Kytula Kastro, a nord-est di Embona; vi si vedono ruderi di un περιπόλιον e, presso una fonte, una grande base di marmo lartio ... con una dedica a Ἑστία». Ἀπὸ φωνητικὴ ἀποψη παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ παρέχει ἀττικο-ἰωνικὸ η, ἐνῶ ἡ παράδοσις φαίνεται ὅτι διέσωσε τὸ δωρικὸ *ā*.

50. Ὁ V. Guérin, *L'île de Rhodes*, 1880, 311 κέ., λέει ὅτι οἱ Τοῦρκοι τοῦ χωριοῦ (ὑπῆρχαν πάντα λίγες οἰκογένειες) τὸ χάλασαν γιὰ νὰ χτίσουν τὸ τζαμί τους. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπωφελήθηκε καὶ ἡ κοινότης, γιὰ νὰ χτίσῃ στὸν ἴδιο περίβολο τὸ σχολεῖο, καὶ γείτονες ἰδιῶτες (νερόμυλος, κατοικίες κ.λπ.). Ἐμεναν ἀκόμα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας ψηλοὶ τοῖχοι στὴν αὐλὴ τοῦ σχολείου. Ὁ Picenardi, ἔ.ἀ. 206 λέει ὅτι ἦταν ὀρθογώνιο (40 μ.Χ. 35 μ.) μὲ 4 πύργους στὶς γωνίες. Σχεδὸν ἄθικτο ὡς τὰ 1809, ποὺ τὸ κατεδάφισαν οἱ Τοῦρκοι γιὰ τὸ τζαμί τους.

51. Σὲ 5 περίπου χιλιόμετρα ἀνατολικὰ ἀπὸ τὴν Ἑμπωνα. Ὁ L. Ross, στὸ βιβλίον του *Reisen auf den griechischen Inseln*, 1845, 3, 108, γράφει: «ein felsiger Hügel, Kitale genannt, am dessen steilen und schmalen Felsgipfel sich eine aus Bruchsteinen in Mörtel schlechtgebaute doch vielleicht

λείψανα υπάρχουν ακόμα στὶς παρυφές τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου πρὸς τὴν Ἑμπωνα, δὲν μπόρεσα ὅμως νὰ διαπιστώσω ἔχνη ἀπὸ μεσαιωνικὸν οἰκισμὸ. Ἡ ἀναστάτωση τοῦ τοπίου εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Ἡ κατάρρευση καὶ οἱ κατολισθήσεις πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὲς πρὸς τὴν χαράδρα, καὶ στὴν συνέχεια κοιλάδα, τῶν Νάνων (οἱ Νάνοι)⁵², ἡ ὁποία ἐξελίσσεται χαμηλότερα σὲ εὐφορότατη πεδιάδα πρὸς τὴν θάλασσα — λίγα χιλιόμετρα πρὸς τὰ Δυτικὰ τῆς ἀρχαίας Καμείρου —, στὶς παρυφές τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ ἄλλοτε μικρὸς ἐπίσης οἰκισμὸς τοῦ Μαντρικοῦ⁵³. Οἱ σημαντικότεροι ὅμως οἰκισμοὶ ποὺ δημιουργήθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς, εἶναι τὰ χωριὰ Ἑμπωνα, καὶ Κάστελλος, ἡ (σήμερα Κρητηνία). Ἡ Ἑμπωνα βρίσκεται σὲ ἕναν στενὸ πεδινὸ ἀναβαθμὸ στὶς ὑπώρειες τοῦ Ἀναβύρου, μὲ μεγάλες χαράδρες στὰ δυτικὰ καὶ ἀπὸ-τομους γκρεμοὺς στὰ βόρεια. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸν δωρικὸ τύπο ἄμβων, ὁ (ἄμβωνες· αἱ προσαναβάσεις τῶν ὀρῶν, Ἡσύχ.)⁵⁴. Ὁ κύριος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὑποθέτω ὅτι τὰ χωριὰ Ἑμπωνα, Κάστελλος, καὶ οἱ οἰκισμοὶ Μαντρικὸ, Νάνοι δημιουργήθηκαν μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Κυτάλων — καὶ ἐξαιτίας τῆς — εἶναι ἡ ἀπόλυτη ταυτότητα τῶν ιδιωμάτων τους. Καὶ ὁ Ἅγιος Ἰσίδωρος (ἡ Ἀησσίερος) εἶναι ἕνα χωριὸ στὴν νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἀταβύρου, ποὺ δὲν μνημονεύεται στὰ διατάγματα, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια καταστροφὴ. Τὸ ιδίωμά του εἶναι ἄρκετὰ συγγενικὸ μὲ τῆς Ἑμπωνας κλπ.

Ἐνα μεγάλο κενό, χωρὶς οἰκισμὸν, ὑπάρχει καὶ σήμερα ἀνάμεσα στὸ Μαντρικὸ καὶ τὴν Κάστελλο, στὰ δυτικὰ τῆς Καμείρου, καὶ δὲν ἔχουμε καμιὰν εἴδηση ἀπὸ τὰ

hellenische Mauer von sechs Fuss Dicke zieht: ...Auf dem Hügelrücken östlich unter diesem Kastron sind an mehreren Stellen hellenische Quadern... drei oder vier kleine quadrate Basen mit Zapflöchern zur Aufnahme von Weihgeschenken». Ὁ Inglieri, ἔ.ἄ. 47, ἀρ. 132 λέει: «Ruderi delle mura di recinzione di un fortilizio di epoca greca, rimaneggiato e utilizzato nel Medioevo. È da riferire a un notevole abitato sorto nel pendio e nei pressi del poggio in età ellenica».

52. Οἱ Νάνοι, τοὺς ὁποίους σχετίσαμε προηγουμένως μὲ τὴν πάτρα τῶν Ναινιείων, εἶναι σήμερα ἕνας μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Ἑμπωνας, ὁ ὁποῖος στὴν βαρυχειμωνιὰ τοῦ 1927 εἶχε ὑποστῇ σοβαρὰς κατολισθήσεις, ποὺ δημιούργησαν καὶ μιὰν μικρὴ τεχνητὴ λίμνη.

53. Τὸ Μαντρικὸ ἦταν ἐπίσης μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Ἑμπωνας, ὁ ὁποῖος ὅμως μεγαλώνει ἐντυπωσιακὰ χάρις στὴν καλλιέργεια πρῶιμων λαχανικῶν.

54. Βλ. <Τὸ τοπωνυμικὸ τοῦ Ἀταβύρου>, Τὸ Βουνό (Ἑλλην. Ὁρειβ. Σύνδ.) 1947-48, σ. 154, καὶ περισσότερα στὰ <Βυζαντινὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα στὴν Κωνσταντινούπολη>, Ἐπιστ. Ἑπετ. Φιλολ. Σχ. Παν. Θεσ. (ΕΕΦΣΠΘ) 8, 1960 [1963], 42. Τώρα: Συμβολές στὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλην. Γλώσσας Μέρ. Α' σ. 258 καὶ Β' Γ. 274.

διατάγματα πού αναφέραμε. Ὑπῆρχε ἀρχαῖος δῆμος τῆς Καμείρου ἢ Λέρος⁵⁵, στὴν πεδιάδα τῶν Ἀγκωνιῶν (τὰ Ἀγκώνια), πού σήμερα λέγεται Λίρος, ἢ⁵⁶, διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν δῆμο τῶν Λελίων (ἢ Λέλος), πού ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὴν Κάμειρο καὶ σώζεται ὡς τοπωνύμιο (ἢ Λέλος) στὶς νότιες ὑπώρειες τοῦ Προφητηλίου, κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀπόλλωνα⁵⁷.

Στοὺς λόφους πού ἀρχίζουν ἀμέσως πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῶν Ἀγκωνιῶν καὶ ψηλώνουν καθὼς ἀνεβαίνουμε πρὸς τὴν Κάστελλο καὶ τὴν Ἑμπωνα, σὲ πολὺ μικρὴν ἀπόσταση καὶ σὲ ὕψωμα πού δίνει ὠραιότατη θέα πρὸς τὴν Χάλκη, Τῆλο, Νίσυρο καὶ τὴν Νότια θάλασσα, ὑψώνεται ἐπιβλητικὸ τὸ φρούριο τῆς Καστέλλου, πού δὲν μνημονεύεται στὰ διατάγματα, ἂν καὶ χτιζόταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγ. Μαγίστρου Orsini⁵⁸. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αὐτὸ εἶναι τὸ κάστρο πού ὀνομάζεται

55. Βλ. *IG* XII, I, 701, 12 «καὶ ὑπὸ Πυργαλιδᾶν κοι[νοῦ] τῶν ἐν Λέρῳ. Ὁ Hiller von Gaertringen σημειώνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τὴν νῆσο Λέρο.

56. Ἡ Λίρος σήμερα εἶναι ἓνας ἀρχαιολογικὸς χώρος. Φαίνεται ὅτι παλαιότερα ὁ οἰκισμὸς τοῦ μετακινήθηκε πρὸς τὰ Ἀγκώνια, κοντὰ στὴν θάλασσα, ὅπου ὑπῆρχε παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ μὲ ὀρθομαρμάρωση. Αὕτῃ καταστράφηκε ἀπὸ τὰ κύματα καὶ ἀπὸ τὰ βαθιὰ ὀργώματα. Βλ. Ἰ. Η. Βολανάκη, <Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Δωδεκανήσου>, Ἀντίδωρον Γερ. Κονιδάρη, Ἀθήναι 1981, 45-52.

57. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶχαν βρῆ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Λέλου καὶ φαίνεται ὅτι φυγάδευσαν στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα χρυσὰ ἀντικείμενα καὶ ἀγγεῖα. Στὴν *RE* Suppl. V, 750 ὁ Hiller von Gaertringen ταυτίζει ἐσφαλμένως τοὺς Λερίους μὲ τοὺς Λελίους. Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ἰ. Χ. Παπαχριστοδούλου στὴν διδακτορικὴ του διατριβὴ (βλ. σημ. 12), σ. 288, σημ. 325, ξεκαθαρίζει τὴν σύγχυση ἀνάμεσα στὴν Λέλον (περιοχὴ Ἀπολλώνων) καὶ τὴν Λέρον. Ὁ ἴδιος (αὐτ.) ἀμφισβητεῖ τὴν συμπλήρωση Λ[έρ]ωι καὶ πιστεύει — ὕστερα ἀπὸ αὐτοψία τῆς ἐπιγραφῆς (*IG* XII, I 701, 12) στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ὅτι «μετὰ τὸ εὑπάρχει χώρος γιὰ ἓνα ἀκόμη γράμμα, πιθανῶς ἓνα ι πρὶν ἀπὸ τὸ ρ (;). Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ὁ τύπος εἶναι Λεῖρος καὶ πλησιάζει περισσότερο στὸ ὄνομα πού ἔχει διασωθῇ ἕως σήμερα. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ ἡ Λύρος τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐπιγραφῆς SER 88: 'τῆς ἐν Λύρῳ ἁγιωτ(άτης) ἐκκλησίας'».

58. Ὁ Picenardi, ἑ.ἑ. 203, συγχέει τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κάστρου τῆς Ἀλιμιᾶς — μικροῦ νησιοῦ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ φρούριο καὶ τὴν Χάλκη — ἀπὸ τὸν Orsini μὲ τὴν οἰκοδόμησιν αὐτοῦ τοῦ κάστρου, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν πληροφορίαν τοῦ Bosio (2, 335), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει «un certo luogo, che *Telemonias* si chiamava», πού εἶναι βέβαια ἡ συνεκφορὰ τῆς(ς) Ἀλιμιᾶς, μὲ παρετυμολογία τῆς λεμονιάς. Ὁ V. Guerin, *L'île de Rhodes*, σ. 803, εἶδε τὰ οἰκόσημα δύο ἄλλων μεγάλων Μαγίστρων: «on y distingue encore... les armoiries... de Pierre d'Aubusson et de Fabricius Carretti». Ὁ ἐπίτ. Γυμνασιάρχης Ἑμμ. Παπαμανώλης, σὲ πρόσφατη μελέτη του, <Ἀναστήλωση καὶ προ-

ἀπλῶς Castel Nuovo, ποὺ ἐπισκοποῦσε τὶς κινήσεις τῶν ἐχθρικών στόλων ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά.

*

Πρέπει νὰ ἔγινε, ἐλπίζω, φανερὴ ἡ σημασία τῶν δύο κατακλυσμῶν γιὰ τὴν χωρογραφικὴ καὶ οἰκιστικὴ διαμόρφωση τῆς Ρόδου, γιὰ τὸ πόσο ἀτελεῖς εἶναι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ ἀποτελέσματά τους, καὶ πόση ἐρευνητικὴ, τοπογραφικὴ, ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ δουλειὰ περιμένει τὸν ζῆλο τῶν νέων ἐπιστημόνων. Πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι καὶ ὁ Διόδωρος ἀναφέρει καὶ ἄλλους κατακλυσμοὺς στὴν Ρόδο⁵⁹ καὶ ὁ Bosio ἐπίσης⁶⁰. Σὲ συνδυασμὸν μὲ τοὺς ἐπίσης συχνοὺς καὶ καταστρεπτικοὺς σεισμοὺς ποὺ χτύπησαν συχνὰ τὴν νῆσο⁶¹ καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ⁶² κα-

βολὴ τῶν ἐρειπωμένων μεσαιωνικῶν κάστρων τῆς Δωδεκανήσου >, *Πολιτιστικά Δωδεκανήσου Α'* 1978, Ἀθήνα (1981), σ. 334-36, μιλά γιὰ τὰ οἰκόσημα τῶν Μ. Μ., Orsini (1467-1476), τοῦ Ρ. D'Aubusson (1476-1503), τοῦ D'Amboise (1503-1512) καὶ τοῦ F. Del Carretto (1513-1521).

59. Διόδ. 5, 56 «χρόνῳ δ' ὕστερον προαισθημένους τοὺς Τελχῖνας τὸν μέλλοντα γενέσθαι κατακλυσμὸν ἐκλιπεῖν τὴν νῆσον καὶ διασπαρῆναι... τοῦ δὲ κατακλυσμοῦ γενομένου τοὺς μὲν ἄλλους διαφθαρῆναι, τῆς δὲ νήσου διὰ τὴν ἐπομβρίαν... λιμνάσαι τοὺς ἐπιπέδους τόπους, ὀλίγους δὲ εἰς τὰ μετέωρα τῆς νήσου συμφυγόντας διασωθῆναι». Ἐπίσης αὐτ. 5, 57 «ἐπὶ δὲ τούτων (τῶν υἱῶν τοῦ Κερκάφου, δηλ. τοῦ Λίνδου, Ἰαλύσου καὶ Καμείρου) γενομένης μεγάλης πλημμυρίδος, ἐπικλυσθεῖσα ἡ Κύρβη (πόλη τῆς Ρόδου) ἔρημος ἐγένετο».

60. Ὁ Bosio 2, 433 μαζὶ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ μεγάλου καὶ πολύμηνου σεισμοῦ τοῦ 1481, λέει ὅτι ἄρχισε νὰ βρέχῃ «con tanta furia, con tanto impeto, e con tanta copia d'aqua», ποὺ φαίνόταν ὅτι θὰ βούλιαζε ἡ γῆ, καὶ ὅτι θὰ ἔπεφτε ὁ οὐρανὸς καὶ θὰ γινόταν καταστροφή, κατατρομάζοντας καὶ τοὺς πιὸ ἄφοβους ἱππότες. Ἡ θάλασσα φούσκωσε δέκα πόδια περισσότερο ἀπὸ τὸ κανονικὸ της, ἀπειλώντας τὴν πόλη μὲ τελικὴ καταστροφή καὶ ἐξοντώση καὶ πλημμυρίζοντάς τὴν ὅλην. Ἐὰν σεισμὸς καὶ κατακλυσμὸς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1481 (Bosio 2, 438) μὲ ἀνέμους καὶ βροχές, ποὺ θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι «Ὁ Θεὸς ἤθελε νὰ ἐπαναλάβῃ τὸν ἀρχαῖο κατακλυσμό» (τοῦ Νῶε, προφανῶς).

61. Βλ. *RE Suppl.* V 824 (μεγάλος σεισμὸς τοῦ 227 π.Χ.), σεισμὸς στὰ 1464 (Bosio 2, 291, J. Picenardi, ἔ.ξ. 134-36, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 1, 1914, 193), στὰ 1468 (Bosio 2, 315, 321), στὰ 1474 (Bosio 2, 259), στὰ 1481 (Bosio 2, 435, 437 κέ.) μὲ καταστροφὴ ὅλων σχεδὸν τῶν σπιτιῶν καὶ θάνατο ἀνθρώπων.

62. Τρομερὸς σεισμὸς στὴν Κῶ, στίς 18 Ὀκτωβρίου τοῦ 1493 (Bosio 2, 512) μὲ μεγάλες ζημιές σὲ ὅλα τὰ κάστρα καὶ τὰ σπίτια καὶ μὲ πολλοὺς θανάτους.

ταλαβαίνουμε πόσες μετακινήσεις οικισμῶν καὶ κατοίκων, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀπρόβλεπτους θανάτους, ἔχουν μεσολαβήσει, καὶ πόσο γόνιμη δουλειὰ μπορεῖ ἀκόμα νὰ γίνη.

SUMMARY

Two Historical Deluges in Rhodes (316 B.C., 1476 A.D.)

In this paper two historical deluges are discussed, which happened in Rhodes, one in 316 B.C. (narrated by Diodorus Siculus XIX 45), the other in 1476 of our era (narrated by G. Bosio). The narration in both authors refers to material damages and human victims (drawned or otherwise) concerning only the city of Rhodes, although such events could not be limited to a small area. We think therefore that the open country also should have been affected. We bring attention among other things, to the fact that the great inscriptions of Kamiros (*IG* XII, I 694, 695), unanimously dated at the end of the IVth c. B.C. or the beginning of the 3rd, which record in detail the κτοῖναι, πάτραι, and φυλαὶ of the region of Kamiros and the opposite Peraia, might be connected with this event. Modern toponymes of the island may correspond with several names of patrai.

As for the deluge of 1476, the testimony of Bosio, with the frequent mention of castles and villages before and after the event, offers modern researchers more information from which a table is drawn of localities, villages or castles existing before the deluge and not mentioned after it. Special mention is made of the fortification of Kytala at the slopes of Atabyros, which ceases to appear after 1476, while three villages (Hagios Isidoros, Embona, Castelllos, now Kretenia-Κρητηνία), not mentioned by Bosio, exist around the same mountain, very likely as a result of the upheaval and of the displacement of neighboring populations.